ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 4
2000

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

Elmi - metodik jurnal

Tə'sisçi:
Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyi

1954-cü ildən çıxır
oktyabr - dekabr
№4 (186) 2000-ci il

Баш редактор
Б.Н.ЈУНУСОВ

Редаксија hej'əти
А.А.АБДУЛЛАЈЕВ
Ә.М.АББАСОВ
Ә.Г.ГУЛИЈЕВ
Б.А.ӘҺМӘДОВ
Г.Ш.КАЗЫМОВ
Х.Г.МӘММӘДОВ
Ш.А.МИКАЈЫЛОВ
Б.Ә.НӘБИЈЕВ
Т.И.ҺАЧЫЈЕВ
Н.Г.ЧӘФӘРОВ
Н.М.ХУДИЈЕВ
Ј.М.СЕЈИДОВ

Мәс'ул катиб
Ш.Е.ШАБАНОВ

Шө'бә редакторлары:
А.К.МӘММӘДОВ
С.ҺУСЕЈНОҒЛУ

ҺӨРМӘТЛИ
ОХУЧУЛАР!

"АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ" ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР.

ЖУРНАЛА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА
Т Ә Л Ә С И Н!

Журналын илдә
4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

"AZƏRBAYCAN DİLİ MİLLİ MƏ'NƏVİYYATIMIZ, MİLLİ MƏNLİYİMİZDİR" MÖVZUSUNDA RESPUBLİKA İNŞA MÜSABİQƏSİNİN KEÇİRİLMƏSİ HAQQINDA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev nitq və çıxışlarında Azərbaycan dilinin şagirdlərə daha dərindən öyrədilməsini, onların əsl vətəndaş kimi yetişdirilməsində bu işin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu dəfələrlə qeyd etmiş və həmin istiqamətdə aparılan işləri gücləndirməyi, həyata keçirilən tədbirlərin səmərə və keyfiyyətini artırmağı bir vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur. Bu baxımdan cənab Prezidentin 2000-2001-ci dərs ilinin ilk günündə Bakı şəhərinin Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli orta məktəbdə keçirilən təntənəli toplantıdakı nitqində irəli sürülən fikirlər son dərəcə qiymətli və əhəmiyyətlidir. Möhtərəm Prezidentimiz həmin nitqində demişdir: "Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə də hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini, müasir Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyevin yeni dərs ilinin başlanması və Bilik günü münasibətilə Bakı şəhərinin Nərimanov rayonundakı 82 nömrəli orta məktəbdə keçirilən təntənəli toplantıdakı nitqindən irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək məqsədilə Təhsil Nazirliyinin 11.09.2000-ci il tarixli, 856 nömrəli əmrində ümumtəhsil məktəblərində "Azərbaycan dili milli mə'nəviyyatımız, milli mənliyimizdir" mövzusunda respublika inşa müsabiqəsinin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Göstərilənləri nəzərə alaraq

ƏMR EDİRƏM:

1. Şagirdlərdə Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə marağı artırmaq, onlarda ana dilinə məhəbbət hisslərini gücləndirmək məqsədilə 2000-2001-ci dərs ilində ümumtəhsil məktəblərinin IX-XI sinif şagirdləri arasında "Azərbaycan dili milli mə'nəviyyatımız, milli mənliyimizdir" mövzsunda üç mərhələdən (məktəb, rayon, (şəhər) və respublika) ibarət inşa müsabiqəsi keçirilsin.

2. Müsabiqənin məktəb mərhələsi 2000-ci il noyabrın 15-nə, rayon (şəhər) mərhələsi dekabrın 1-nə, respublika mərhələsi dekabrın 25-nə qədər başa çatdırılsın.

3. İnşa yazılarda möhtərəm Prezidentimiz cənab Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin öyrənilməsi və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı fikirlərinə, aforizm və hikmətli sözlərinə, Azərbaycanın görkəmli dövlət, elm, incəsənət xadimlərinin, şair, yazıçı və mütəfəkkirlərinin ana dili haqqında söylədikləri fikirlərə istinad edilməli, dilimizin zənginliyi, incəliyi, ən mürəkkəb və çətin mətləbləri ifadə etmək cəhətindən üstünlükləri barədə bədii ədəbiyyat nümunələri əsasında fikir yürüdülməlidir. İnşalar şagird dəftərində aydın xətlə yazılmalı, 10 səhifədən artıq olmamalıdır.

4. Naxçıvan MR təhsil naziri, Bakı şəhər BTİ-nin rəisi, Gəncə şəhər Tİ-nin rəisi, bütün rayon (şəhər) təhsil şö'bə müdirləri:

- "Azərbaycan dili milli mə'nəviyyatımız, milli mənliyimizdir" inşa müsabiqəsinin məktəb və rayon (şəhər) mərhələlərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün lazımi təşkilati tədbirlər görsünlər;
- müsabiqənin rayon (şəhər) mərhələsinin qalibi olan IX-XI sinif şagirdlərindən cəmi 1 nəfərin yazı işi şagirdin soyadı, adı, atasının adı, oxuduğu məktəb və sinif, ona dərs deyən Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin soyadı, adı, atasının adı göstərilməklə 15 dekabr 2000-ci il tarixdən gec olmayaraq rayon (şəhər) TŞ-nin məktubu ilə Təhsil Nazirliyinin (Bakı şəhəri, Xətai prospekti, 49) ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə Baş idarəsinə göndərilməsini tə'min etsinlər.

5. Ümumi təhsil və məktəbəqədər tərbiyə Baş idarəsi (A.Muradov, A.Əhmədov):

- tanınmış mütəxəssis və qabaqcıl müəllimlərdən ibarət münsiflər hey'ətinin tərkibini müəyyən etsin və 25 dekabr 2000-ci il tarixədək müsabiqənin respublika mərhələsini yekunlaşdırsın;
- inşa müsabiqəsinin respublika mərhələsinin qaliblərinin mükafatlandırılması barədə təkliflər hazırlansın.

6. Əmrin icrası üzərində nəzarət nazir müavini İ.İsgəndərova həvalə edilsin.

Təhsil naziri
Misir MƏRDANOV.

ANA DİLİNİN KEŞİYİNDƏ

Nəsimi rayon təhsil işçiləri Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin Nərimanov rayonundakı 82 saylı məktəbində etdiyi çıxışdan irəli gələn vəzifələrə aid "dəyirmi masa" keçirdilər. Tədbirdə əsas diqqət Azərbaycan dili tədrisinin problemlərinə yönəldildi. "Dəyirmi masa"da Təhsil Nazirliyi kollegiyasının üzvü A.Cahangirov, Nəsimi rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri M.Qəzənfərov, professor N.Rzayev, professor Y.Kərimov, "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının baş redaktoru B.Yunusov, APU-nun professoru V.Əliyev, məktəb direktorları, rayonun qabaqcıl Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri və digər qonaqlar iştirak edirdilər.

Tədbiri giriş sözü ilə Nəsimi RTŞ-nin müdiri Müslüm Qəzənfərov açdı. O, "dəyirmi masa"nın məqsədini açıqlayaraq Azərbaycan dilinin gözəlliyindən, şirinliyindən bəhs etdi və "dəyirmi masa" iştirakçılarının diqqətini problemlə bağlı hazırkı vəziyyətə yönəltdi. M.Qəzənfərov bildirdi ki, dil məsələsi həmişə dövlət və hökumətin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bunu hörmətli Prezidentin çıxışlarındakı fikirlər, qəbul edilən qanun və qərarlar bir daha təsdiq edir. Təhsil Nazirliyinin orta ümumtəhsil məktəblərində "Azərbaycan dili milli mənəviyyatımız, milli mənliyimizdir" mövzusunda inşa müsabiqələrinin keçirilməsi ilə bağlı verdiyi əmr də bu diqqətin təzahürüdür.

Nəsimi rayon Təhsil Şöbəsinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə metodisti **Əli İsgəndərov** sözünə H.Əliyevin aşağıdakı fikri ilə başladı: "Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm". Sonra Ə.İsgəndərov dillə bağlı son vaxtlar rastlaşdığı neqativ hallara toxundu. Qeyd etdi ki, vaxtilə rus dilinin oynadığı mənfi missiyanı indi də ingilis dili oynayır. Yeri gəldi-gəlmədi bu dilə meyl mənfi hallar doğurur: öz ana dilini düz-əməlli bilməyən uşaqlarımızın çoxu ingilis dilli məktəblərdə oxumağa həvəs göstərir ki, bunun da günahını başqa yerdə axtarmağa dəyməz, günahkar biz özümüzük, vaxtilə öz ana dilində danışmağı ar bilən milli manqurtlar indi də buqələmun kimi şəkillərini dəyişiblər, ingilis və digər dillərin əsirinə çevriliblər.

Dilin korlanmasında televiziya və mətbuatın "rolu" da danılmazdır. Bu baxımdan "Az.TV", "ANS" televiziyasının və digər mətbuat orqanlarının, xüsusilə müxalifət mətbuatının adlarını çəkmək olar. Natiq küçə reklamlarında, xarici və yerli müəssisə adlarında da Azərbaycan dilinin korlandığını qeyd etdi. Ə.İsgəndərov 82 saylı məktəbdə hörmətli Prezidentimiz H.Əliyevin dərsliklərlə bağlı verdiyi konkret göstərişləri "dəyirmi masa" iştirakçılarına xatırlatdı: "Bilirsiniz, mən bunu dəfələrlə demişəm, - məktəblərdə dərslik məsələsi bir nömrəli məsələdir. Riyaziyyat- bəli, eynidir, fizika eynidir, biologiya eynidir, başqa dəqiq fənlər eynidir. Amma ədəbiyyat, tarix, dil bunlar eyni ola bilməz... Mən hesab edirəm ki, bu bizim bütün başqa məsələlərdən birinci məsələdir. Çünki biz altı, yeddi, səkkiz yaşından uşaqların beynini formalaşdırmalıyıq. Sən beş il vaxtı keçirsən, bu beş ildə onun beyni başqa cür formalaşacaqdır..."

Əli İsgəndərovun fikrincə, burdan belə nəticə çıxır ki, ümumtəhsil məktəblərinin rus bölmələri üçün bütün dərsliklər, xüsusilə "Alfavit" Azərbaycanda nəşr edilməlidir. Dərsliklərdəki şəkillər və mətnlər Azərbaycan təbiətini, milli sərvətini, keçmişini göstərməklə şagirdləri milli ruhda tərbiyə etməlidir. Hətta "Riyaziyyat" kitabındakı məsələlər də milli ruha uyğun tərtib edilməlidir.

54 saylı məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi **Qismət Hüseynova** övladlarını ingilis dilli bağçalara və məktəblərə qoyan valideynləri qınadı. "Bu yol bizi hara aparır? Biz məgər ingiliscə danışmalıyıq? Məgər hamılıqla gedib xarici firmalarda işləməliyik? Şəhəri xarici dildə bürüyən reklamlar, xarici musiqi və mahnılar da gənclərimizdə öz dilimizə laqeyd münasibət yaradır. Rəqs qruplarına, təşkilatlarına əcnəbi dillərdə qəribə-qəribə adlar verilir". Sözünün sonunda Qismət müəllimə azyaşlı uşaqlar üçün Azərbaycan dilində nəfis şəkildə tərtib edilmiş kitabların yoxluğundan gileyləndi və nümunə üçün özü ilə gətirdiyi gözəl tərtibatda çıxan, ancaq rus dilində olan kitabçaları tədbir iştirakçılarına göstərdi. Sonra 54 saylı məktəbin şagirdləri Azərbaycan dilinə aid şerlər söylədilər.

111 saylı məktəbin müəllimi **Solmaz Bəhratlı** Azərbaycan dilinin gözəlliyindən, zərifliyindən danışdı və bu zərifliyin ən çox laylalarda əks olunduğunu bildirdi. Müəllimlərinin sözünə qüvvət kimi şagirdlər həzin səslə laylalar oxudular.

9 saylı məktəbin müəllimi **Zümrüd Qurbanova** da dilin saflığından, zərifliyindən danışandan sonra F.Köçərlidən və M.Şəhriyardan sitatlar gətirdi.

Bakı Baş Təhsil İdarəsinin rəisi **Asif Cahangirovun** replikası "Dəyirmi masa" iştirkçılarında həyəcan yaratdı. O dedi ki, bir neçə il əvvəl "İlin ən yaxşı müəllimi" müsabiqəsində iştirak edənlərə "Məktəb direktoru olsa idim..." mövzusunda inşa yazdırıldı. Sonra bu yazılar yoxlanıldı. Bir nəfər də olsun "5" qiymət almadı, əksəriyyət "2" aldı. Dilimiz haqqında yaxşı sözlər istənilən qədər demək olar, ancaq gəlin etiraf edək ki, bu dili təbliğ edənlər özləri bu dili bilmirlər. Mənim gətirdiyim fakt da bunu göstərir. Gəlin dilə tərif deməkdənsə, belə-belə problemlərdən və onların aradan qaldırılması yollarından danışaq.

164 saylı məktəbin müəllimi **İlham Cəfərsoy** Asif Cahangirovun fikirləri ilə razı olduğunu bildirdi və xahiş etdi ki, müəllimlərin attestasiyası tezləşdirilsin. İ.Cəfərsoyun fikrincə, bu yolla vəziyyəti düzəltmək olar. Natiq həm də ayrı-ayrı nəşriyyatlarda çap olunan kitabların dil baxımından yarıtmaz olduğuna toxundu.

Bakı Şəhər Pedaqoci Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunun direktoru **İsa Məmmədov** sözünə Prezident Heydər Əliyevin belə bir kəlamı ilə başladı: "Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır". Natiqin fikrincə, Azərbaycan dilinin sevdirilməsinə tədrisdən başlamaq lazımdır. Burada isə əsas güc Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə düşür.

APU-nun prorektoru, professor **Vilayət Əliyevin** fikrincə, dilin öyrədilməsində müəllim şəxsiyyəti əsasdır. Təbii ki, dərsliklərin də rolunu azaltmaq olmaz. Professor təəssüfləndi ki, vaxtilə qüvvətli dərsliklər yaratmış müəlliflər vəfat etdikdən sonra cüzi dəyişikliyin hesabına müəlliflikdən çıxarılır. V.Əliyev ayrı-ayrı faktlar gətirərək Azərbaycan dilini bilməyən şəxslərin televiziya ekranlarına çıxarıldığını kəskin tənqid etdi və təəssüfləndiyini bildirdi.

Akif Məmmədov ("Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı): "Söhbətin əvvəlində Asif Uahangirovun müəllimlərin inşa yazması ilə bağlı atdığı replika, elə bilirəm ki, təsadüfi deyildi. Diqqətimizi bu istiqamətə — məktəblərdə dillə bağlı problemlərə yönəltmək istəyirdi. Axı buradakıların əksəriyyəti orta məktəb işçiləri, o cümlədən dil-ədəbiyyat müəllimləridir. Mən təəssüf edirəm ki, orta məktəb müəllimləri təhsildə qarşılarına çıxan çətinliklərdən danışmaq əvəzinə, Azərbaycan dili haqqında yüksək pafoslu, bəlağətli, tərifli sözlər deməklə kifayətləndilər. Azərbaycan dilinin tərifə, xüsusilə bu məclisdə tərifə ehtiyacı yoxdur. Mən diqqətinizi tədrislə bağlı bir məsələyə yönəltmək istəyirəm: Azərbaycan dili dərslikləri çoxdan çap edilsə də, bu dərsliklərə rəhbər vəsaitlər yoxdur. Hələ də X, XI sinif şakirdləri ədəbiyyat müntəxabatı olmadan "oxuyurlar".

Həkim-filoloq **Nurəddin Rzayev** bildirdi ki, dil ana bətnində öyrənilir. Biz dilin öyrədilməsində məktəbin rolunu nə qədər yüksək qiymətləndirsək də, ailənin xidmətini və təsirini dana bilmərik. Dil təkcə tədrisdə öyrədilmir, ətraf mühitin, ailənin də bu işdə əvəzsiz xidməti var. Professor latın qrafikalı əlifbaya hələ də tam keçə bilmədiyimizə təəssüfləndi və bunun ziyanlı nəticələrindən danışdı. Sözünün sonunda N.Rzayev M.Füzuliyə aid nəfis şəkildə çap etdirdiyi kitabları göstərdi və onların alınmadığından gileyləndi.

APU-nun dosenti **Buludxan Xəlilov** söhbətinə indiki ali məktəblərin səviyyəsindən başladı. Göstərdi ki, vaxtilə Qori müəllimlər seminariyası öz müdavimlərinə universal bilik verirdi, ancaq bu gün ali məktəb bolluğunda bu səviyyəni görmürük. İndi ədəbiyyatdan sinifdənxaric tədbirlər aparmaq çox müşküldür. Çünki dərsliyi latın qrafikalı əlifba ilə oxuyan şagird kirillə çap edilmiş əlavə ədəbiyyatı oxuyub öyrənə bilmir. Natiq bütün dərsliklərə milli ideologiyanın gətirilməsi, dərslik müəllifliyinə təcrübəli müəllimlərin də cəlb edilməsi gərəkliyindən danışdı.

Professor **Yəhya Kərimov** çıxışına "nömrə" əvəzinə işlədilən "say" sözünə münasibətdən başladı və bunu qeyri-normal hesab etdi. Sonra "Əlifba" dərsliyinin dili haqqında mətbuatda gedən tənqidi fikirlərə münasibətini bildirdi. Professorun fikrincə, dil orta məktəbdə iki məqsədlə tədris edilir: ədəbi dili öyrətmək və başqa elmləri daha asan başa düşmək üçün. Ona görə də, müəllimlər bilməlidir ki, qrammatika məqsəd yox, vasitədir. Y.Kərimov yuxarı siniflərlə ibtidai siniflər arasında əlaqənin zəifliyini tənqid etdi və faktlarla göstərdi ki, çox vaxt ibtidai siniflərdə öyrədilənlər eyni ilə yuxarıda da təkrar öyrədilir. Professora görə, inşa yazmağı ibtidai siniflərdən öyrətmək lazımdır. Seçmə fənlər probleminə toxunan Y.Kərimov dedi ki, bu fənlər üçün ayrıca proqrama ehtiyac yoxdur, çünki bu fənni tədris edən hər müəllimin özü istədiyi bir mövzunu götürüb geniş şəkildə keçə bilər.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН СИСТЕМАТИК КУРСУН СИНТАКТИК ӘСАСДА ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Асиф ҺАЧЫЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V-IX синифләри үчүн индики Азәрбајчан дили програмынын тәһлили көстәрир ки, бу фәннин мәзмуну вә структуру әввәлки илләрлә мүгајисәдә көклү дәјишикликлијә уғрамышдыр. Белә ки, Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тәдриси артыг V-IX синифләрдә дејил, V-VIII синифләрдә, дил вә дилчилик, Азәрбајчан дилинин гурулушу вә тарихи, нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат мәсәләләрини өзүндә еһтива едән ајрыча курсун тәдриси исә IX-XI синифләрдә нәзәрдә тутулмушдур.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан дили тә'лиминин структур бахымындан јениләшмәси онун мәзмунуна да өз тә'сирини көстәрмиш вә вахтилә систематик курсун тәркибиндә хүсуси әһәмијјәт кәсб етмәјиб өтәри маһијјәт дашыјан мә'луматлар заманын тәләбинә ујғунлашдырылараг мәнтиги чәһәтдән әлагәләндирилмиш биликләр формасында верилмишдир. Мә'лумдур ки, тә'лимин мәзмунуну мүәјјәнләшдирән һәр бир методик идејанын дәјәри тәчрүбә васитәсилә үзә чыхыр. Бу бахымдан јени програмын тәтбигиндән (1994-чү илдән) кечән заман мүддәти онун мәзијјәтләри һаггында мүәјјән фикир сөјләмәјә, үмумиләшдирмәләр апармаға зәмин јарадыр. Проблемин кениш вә әһатәлилијини нәзәрә алараг, бурада јалныз Азәрбајчан дилиндән систематик курсун мәзмуну вә гојулушу илә бағлы бә'зи мүлаһизәләримизи бөлүшдүрмәк истәјирик.

Илк нөвбәдә диггәти белә бир факт чәлб едир ки, јени програмда Азәрбајчан дилиндән систематик курсун тәдрисинә һәфтәдә 16 саат, јә'ни әввәлки илләрлә мүгајисәдә 2 саат аз вахт ајрылмышдыр. Дикәр тәрәфдән, курсун мәзмуну хәтти принсип әсасында мүәјјәнләшдирилдијиндән V синфин киришиндә верилмиш "Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары" (20 саат) вә "Синтаксис вә дурғу ишарәләри" (39 саат) бөлмәләри тә'лим материаллары сырасындан чыхарылараг фонетика, лексика, сөз јарадычылығы вә морфолокијаја аид материалларын V-VI синифләрдә, синтаксислә бағлы материалларын VII-VIII синифләрдә өјрәдилмәси мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Тә'лимин мәзмунуну тәкмилләшдирмәјә јөнәлдилмиш бу дәјишиклик, програмын изаһат вәрәгиндә дејилдији кими, "дилчилик елминин сон уғурлары бахымындан" апарылмышдыр. Тәбии олараг, белә бир суал мејдана чыхыр: бәс бу јениләшмә заманы методика елминин сон уғурлары нә дәрәчәдә нәзәрә алынмышдыр?

Үмумијјәтлә, орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин лингвистик әсасларынын дилчилик елминин инкишафы илә үзви сурәтдә әлагәләндирилмәси методикада елмилик принсипинин маһијјәтиндән ирәли кәлән хүсуси бир тәләб кими гојулуб вә бу аспектдән јанашдыгда сон програм тәгдир едилмәјә лајигдир. Лакин дилимизин тәдриси саһәсиндә истәр нәзәри, истәр практик чәһәтдән өзүнү чохдан доғрултмуш дилин синтактик әсасда тәдриси принсипинин нәзәрдән гачырылмасы, шүбһәсиз, керијә доғру бир аддым кими гијмәтләндирилмәлидир ки, мөвчуд програмын јаратдығы башлыча чәтинликләр дә мәһз бурадан ирәли кәлир. Һәмин чәтинликләр үзәриндә әтрафлы дајанмадан өнчә дилин синтактик әсасда тәдриси принсипин маһијјәтини ачығлајаг.

Орта үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лиминин әсас мәгсәди, сон програмда да гејд едилдији кими, "шакирдләрә дилимизин фонетик, морфоложи, синтактик гурулушуна, лексикасы, фразеолокијасы вә дикәр саһәләринә даир мүвафиг нәзәри биликләр вермәкдән вә бу биликләр зәмининдә онларда һәртәрәфли нитг һазырлығы, јә'ни савадлы јазы, шүурлу вә сүр'әтли оху вәрдишләри, башгасынын нитгини, хүсусән тә'лим информасијаларыны дүзкүн баша дүшмәк, үнсијјәтин мүхтәлиф шәраитләриндә (рәсми јығынчагларда, мүсаһибәләрдә, мүхтәлиф мәчлисләрдә, гатарда, мағазада вә с.) өз фикрини шифаһи вә тәләб олунан һалларда јазылы олараг сәрбәст, дәгиг вә дүзкүн ифадә етмәк бачарыглары јаратмагдан ибарәтдир" (сәһ.-4). Даһа садә, јығчам шәкилдә ифадә етсәк, Азәрбајчан дили тә'лиминин башлыча мәгсәди шакирдләрдә, лингвистик материаллардан истифадә етмәклә, дүзкүн, ајдын, рабитәли нитг вәрдишләри формалашдырмагдыр. Нитг исә грамматик чәһәтдән бир бүтөв тәшкил едән мәтн формасында әкс олунур ки, онун да әсас ваһиди чүмләдир. Ајдындыр ки, чүмләјә аид анлајышлар системинә бәләд олмадан тәләб едилән нитг вәрдишләринә јијәләнмәк мүмкүн дејил. Чүмлә исә мәһз синтаксисин тәдгигат објектидир ки, бу мөвгедән јанашдыгда дилин синтактик әсасда тәдриси принсипинин әһәмијјәти мејдана чыхмыш олур.

Арашдырмалар көстәрир ки, дикәр дилләрин, хүсусән рус дилинин тәдрисиндә сәмәрәли шәкилдә тәтбиг едилән бу принсип 1970-чи илдән сонра Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун мүәјјәнләшдирилмәсиндә нәзәрә алынан башлыча принсипләрдән бири кими өн плана чәкилмиш вә даима диггәт мәркәзиндә сахланылмышдыр. Һәмин принсипә көрә систематик курсун тәдрисинә синтаксисә аид ән лазыми садә билик вә бачарыглар әлдә етдикдән сонра башламаг даһа оптимал вариантдыр. Одур ки, дилин дикәр бөлмәләринин, хүсусән морфолокијанын синтактик әсасда тәдрисини, рабитәли нитг үзрә апарылан ишләрин сәмәрәлилијини вә шакирдләрдә дурғу ишарәләри гајдаларына аид мүвафиг вәрдишләрин ашыланмасыны тә'мин етмәк мәгсәди илә програма систематик курсун башланғычында "Синтаксис вә дурғу ишарәләри" бөлмәси дахил едилмишди. Һазыркы програмын тәтбиг едилдији 1994-чү илә гәдәр тәкмилләшә-тәкмилләшә долғунлашан бу идеја тә'лимин мәзмунунун мүәјјәнләшмәсиндә: а) јухарыда гејд едилдији кими, синтаксисин ибтидаи курсу өзүндә үмумиләшдирән "Синтаксис вә дурғу ишарәләри бөлмәси; б) морфолокијанын тәдриси просесиндә нитг һиссәләринин чүмләдә ролу формасында даһа габарыг әкс олунмушду. Әкәр бүгүн нитг һиссәләринин чүмләдәки синтактик вәзифәсинин өјрәнилмәси морфолокијанын тәдриси просесиндә мүһүм

бир тәләб кими гојулурдуса, систематик курсун башланғычында ашағыдакы мә'луматларын верилмәси вачиб сајылырды:

Сөз бирләшмәси; сөз бирләшмәсиндә әсас вә асылы сөз.

Мәгсәд вә интонасијаја көрә чүмләнин нөвләри: нәгли, суал, әмр вә нида чүмләләри. Чүмләнин сонунда ишләнән дурғу ишарәләри.

Чүмләнин баш үзвләри: мүбтәда, хәбәр. Баш үзвләр чүмләнин грамматик әсасы кими. О, бу әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләнмәси.

Хәбәрин мүбтәда илә узлашыб-узлашмамасы гајдалары.

Садә чүмлә; мүхтәсәр вә кениш чүмләләр.

Чүмләнин икинчи дәрәчәли үзвләри: тамамлыг, тә'јин, зәрфлик. Һәмчинс үзвлү чүмләләр; һәмчинс үзвләр арасында веркүлүн вә "вә" бағлајычысынын ишләнмәси.

Хитаб; хитабларда дурғу ишарәләри.

Мүрәккәб чүмләләр. Бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләр, онларын тәркиб һиссәләри арасында веркүлүн ишләнмәси. Бағлајычылы (ки, амма, анчаг, лакин, чүнки бағлајычылы) мүрәккәб чүмләләр, онларда веркүлүн ишләнмәси.

Мүәллифин сөзүндән сонра вә әввәл кәлән васитәсиз нитг, васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри.

Диалог. Диалогда тире ишарәсинин ишләнмәси.

Беләликлә, дилин синтактик әсасда тәдриси програмларын пилләлилик вә хәтти принсипләр үзрә тәртибини тәләб едир ки, мәһз бу кејфијјәтинә көрә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән систематик курсун гојулушу али мәктәб курсларындан фәргләнир. Сон програмда да орта мәктәб курсунун али мәктәб курсуна максимум сәвијјәдә јахынлашдырылмасы мејли ачыг-ајдын көрүнмәкдәдир. Лакин истәр тарихи, истәрсә дә мөвчуд тәчрүбә көстәрир ки, систематик курсун мәзмунча бу вариантда, јә'ни јалныз хәтти принсип үзрә гојулушу мәгбул сајыла билмәз. Бизчә, програм мүәллифләри систематик курсун башланғычында кечилмәси нәзәрдә тутулмуш "Синтаксис вә дурғу ишарәләри" бөлмәсинин методик әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәмиш вә варислик принсипинә истинадән һәмин бөлмәнин "Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары"на аид етмишләр. Тәдриси јекнәсәгләшдирдији вә фәннә олан мараг һиссини азалтдығы үчүн "Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары" бөлмәсинин програмдан чыхарылмасы методик зәрурәт иди. Лакин һәмин бөлмәләри бир-бири илә гарышдырмаг вә онлара ејни бахыш бучағындан јанашмаг тәчрүбәдә өзүнү доғрултмады. Дүздүр, ибтидаи синифләрдә дә синтаксислә бағлы шакирдләрә елементар биликләр верилир, амма бу мә'луматлар о гәдәр чүз'и вә өтәри характер дашыјыр ки, онлар шакирдләрдә лазыми бачарыг вә вәрдишләр формалашдыра билмир. Дикәр тәрәфдән, һәчм вә мәзмунча фәргләнән бу биликләр башга-башга вәзифәләрә хидмәт едир. Проф. Н.Әһмәдов вахтилә бу проблемә даһа дәриндән тохунараг јазырды ки, систематик курсун башланғычында верилмиш "ибтидаи синтаксис курсунун гаршысында дуран башлыча вәзифә шакирдләрин синтаксисә аид алдыглары илкин мә'луматлары системә салмаг, ону тәдричән дәринләшдирмәк, өјрәниләчәк систематик морфолокија курсунун синтактик зәмин үзәриндә тәдрис едилмәси үчүн шәраит јаратмагдан ибарәтдир. Бу вәзифәнин һәјата кечирилмәси просесиндә шакирдләр бир сыра синтактик терминләр вә еләчә дә гајдаларла таныш олмалы вә һәмин гајдалары нитг просесиндә тәтбиг ет-

мәјә чалышмалыдыр" (Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси. I һиссә, "Маариф", Бакы, 1976, сәһ. 92).

Јени програмла әввәлки програмларын мүгајисәли тәһлили дә көстәрир ки, принсипчә систематик курсун гаршысында гојулмуш мәгсәд дә дәјишилмәз галмышдыр. Лакин һәмин мәгсәдә апаран јоллар мүхтәлиф вариантларда дүшүнүлмүшдүр ки, бунлардан һансынын даһа оптимал олдуғуну ајдынлашдырмаг мүасир мәктәб тәчрүбәсиндә бир о гәдәр дә чәтинлик төрәтмир. Мүшаһидәләримиз көстәрир ки, систематик курсла әлагәдар V-VI синифләрдә ашағыдакы проблемләр мөвчуддур:

- Рабитәли нитг бачарыгларынын (мәсәлән, шифаһи вә јазылы шәкилдә мәтнләр тәртиб етмәк, мә'лум (охунмуш) мәтни һиссәләринә ајырыб тәһлил етмәк, мәзмуну данышмаг вә ја јазмаг вә с.) формалашдырылмасына верилән тәләбләрә әмәл олунмур.
- Сөз бирләшмәләринин нөвү вә һүдудлары дүзкүн мүәјјәнләшдирилмир.
- Чүмләнин грамматик әсасы вә икинчи дәрәчәли үзвләри дәгиг көстәрилмир.
- О, бу әвәзликләри илә ифадә олунмуш мүбтәдалардан сонра веркүл ишарәси јерли-јериндә ишләдилмир.
- Хәбәрин мүбтәда илә шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашма гајдаларына риајәт едилмир.
- Һәмчинс үзвләр арасында веркүл вә "вә" бағлајычысындан сәмәрәли истифадә олунмур.
- Һәмчинс хәбәрли чүмләләрлә мүрәккәб чүмләләр гарышыг алыныр.
- Бағлајычысыз мүрәккәб чүмләләрин компонентләри арасында веркүл ишарәсини ишлә̀тмәк унудулур.
- Ки, амма, анчаг, лакин, чүнки бағлајычылы мүрәккәб чүмләләрдә веркүл ишарәси мүвафиг гајдада гојулмур.
- Васитәсиз нитгдә тире вә ики нөгтә кими дурғу ишарәләриндән истифадә етмәк ја унудулур, ја да гарышыг салыныр вә с. вә и.

"Шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары"нда гејд едилдији кими, бу нөгсанлар шакирдләрин нә шифаһи нитгләринин, нә дә јазылы ишләринин гијмәтләндирилмәси заманы нәзәрә алынмалыдыр. Чүнки тәләб елә гојулмушдур ки, кечилмәјән мөвзуларла бағлы сәһвләр һесаба алынмыр. Бу мә'луматларсыз исә тәдрис просесиндә кечинмәк мүмкүн дејил. Онларла һәр дәрсдә үзләшмәли олурсан. Артыг пис адәт һалына кечмиш һәмин нөгсанларын гаршысыны јухары синифләрдә (VII- VIII синифләрдә) алмаг олдугча мүрәккәбләшир, мүәллим вә шакирддән изафи сә'ј тәләб едир.

Дилин синтактик әсасда өјрәдилмәси принсипи үзрә тәртиб едилмиш програмларда исә һәмин билик вә бачарыглар V синифдә ашыландығы үчүн шакирдләр јухарыдакы типли нөгсанлара аз јол верирләр вә онларын арадан галдырылмасы үчүн мүәллимин дә мүәјјән методик базасы олур. Индики һалда исә мүәллим әлачсыз галараг һәмин нөгсанларын үзәриндән сүкутла кечмәк мәчбуријјәтиндәдир.

Башга бир факт. Морфолокија бәһсинин синтактик әсасда тәдриси нитг һиссәләринин чүмләдәки вәзифәсинин мәнимсәдилмәсини тәләб едир. Бу исә морфолокија вә синтаксис бөлмәләринин гаршылыглы әлагәдә кечилмәсинә шәраит јарадыр. Һазырда исә реал вәзијјәт беләдир ки, програмда ајры-ајры нитг һиссәләринин синтактик функсијасынын өјрәдилмәси бир тәләб кими гојулмадығындан чүмлә үзвләринин һансы нитг һиссәләри илә ифадә олунмасыны да мәнимсәтмәкдә проблемләр ортаја чыхыр. Бу заман мүәллимин экс-әлагәни јарада билмәси олдугча чәтиндир, чүнки апарылан иш методик өзүлдән мәһрум едилмишдир. Бу мисаллара тәчрүбәдә рәнкарәнк формаларда растлашдығымыз дикәр фактлары да (мәсәлән, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насынын, синонимләрин вә с. мәнимсәдилмәсини) әлавә едә биләрик.

Бүтүн дејиләнләри үмумиләшдириб белә бир гәнаәтә кәлмәк олур ки, дилин синтактик әсасда тәдрисини јенидән бәрпа етмәк олдугча вачиб мәсәләдир. Әкс тәгдирдә систематик курс програмда гаршыја гојулмуш мәгсәд вә вәзифәләрин јеринә јетирилмәси үчүн зәмин јарада билмәјәчәкдир. Одур ки, V синифдә систематик курсун башланғычында "Синтаксис вә дурғу ишарәләри" бөлмәси даһа тәкмил вариантда тә'лимин мәзмунуна дахил едилмәлидир. Тәкмил вариант дедикдә мәтн, онун тәркиб һиссәләри (башланғыч, әсас мә'лумат, јекунлашдырычы һиссә, абзас вә онлара дахил олан чүмләләри бир-бири илә бағлајан васитәләр) һаггында мә'луматларын да бу бөлмәјә әлавә едилмәси нәзәрдә тутулур. Чүнки шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгләринин формалашмасы үчүн бу материалларын ашағы синифдән өјрәдилмәси зәруридир.

"ӘЛИ ҺАГГЫНДА ӘФСАНӘ"НИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Һачы Бајрамәли АСЛАНОВ,

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд әсас мәктәбинин мүәллими.

Ислам аләминин даһи шәхсијјәтләриндән олан Әли (ә) ибн Әбу Талибин һәјаты инсанлыг дүнјасы үчүн бир мәктәбдир. Бу мәктәбә дахил оланлар, ону һәртәрәфли өјрәнән, өз һәјатларында ондан бәһрәләнән вә ибрәт аланлар мә'нәви чәһәтдән паклашыр, әхлаги бахымдан сафлашырлар. Әсас мәгсәди инсан мә'нәвијјатынын сафлашдырылмасы вә камилләшдирилмәсинә хидмәт олан әдәбијјат елминин тәблиғиндә Әли (ә) кими паклыг мүчәссәмәси инсанларын һәјаты илә бағлы бәдии нүмунәләрдән истифадә олдугча вачибдир. Нә јахшы ки, инди истифадә етдијимиз әдәбијјат програмында бу чәһәтләрә диггәт јетирилмиш, V синфә "Әли һаггында әфсанә" мөвзусу салынмышдыр. Әфсанәнин тәдрисинә 1 саат вахт ајрылмышдыр.

Шифаһи халг әдәбијјатынын гәдим нөвләриндән һесаб олунан әфсанәләр бир чох чәһәтләри илә дикәр жанрлардан фәргләнир. Әфсанәләрин реал һәјатла бағлылығы башга нүмунәләрә нисбәтән даһа күчлүдүр. Әфсанә гәһрәманларынын әксәријјәти халг ичәрисиндә јашамыш гејри-ади хүсусијјәтләрә малик инсанлардыр. Халгын бу чүр мүдрик шәхсләрә бәсләдији дәрин һөрмәт, сонсуз мәһәббәтин нәтичәсиндә онларын һәјатынын бә'зи мәгамлары шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин мөвзусуна чеврилмишдир. Әфсанә јарадычылары арзуладыглары мүсбәт кејфијјәтләри даһа кенишлији вә долғунлуғу илә јарадылан гәһрәманын симасында чәмләшдирмәјә чалышмыш, әфсанә гәһрәманынын реал һәјатда олдуғундан гат-гат јүксәк сәвијјәдә тәчәссүмүнә сә'ј етмишләр.

Исламын илкин тәшәккүл тарихиндә, бу динин јајылмасында Һәзрәт Әлинин (ә) ојнадығы рол мисилсиздир. Мәһәммәд (с) пејғәмбәрдән сонра ислам дининин гүввәтләнмәси вә јајылмасында Һәзрәт Әлијә (ә) тај икинчи бир шәх-

сиjjәт олмамышдыр. Һәзрәт Әли (ә) паклыг, үлвилик мүҹәссәмәси, мәрдлик, ҹәсурлуг символу олмушдур. Онун парлаг шәхсиjjәти, дәрин зәкасы, гүввәтли елми, гәһрәманлығы, садә, зәһмәткеш инсанлара јахынлығы өз дөврүндә халг ичәрисиндә Һәзрәт Әлиjә (ә) сонсуз мәһәббәт ојатмышдыр. Бунун нәтиҹәсидир ки, исламы гәбул етмиш бир чох халгларда бу даһи шәхсиjjәт һаггында рәвајәтләр, әфсанәләр јаранмышдыр.

"Әли һаггында әфсанә" мөвзусу кечиләркән јухарыдакы ҹәһәтләрә диггәт јетирир, бүтүн һәјаты кур нур чешмәсини хатырладан бу парлаг шәхсиjjәт барәдә шакирдләрә ашағыдакы гыса вә јығҹам мә'луматы вермәjә чалышырам. Әли (ә) ибн Әбу Талиб јеканә шәхсдир ки, индики Сәудиjjә Әрәбистанынын Мәккә шәһәриндә јерләшән мүгәддәс Кә'бә евиндә дүнјаја көз ачмышдыр. Ушаглыг вә ҝәнҹлик илләри Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин евиндә кечмишдир. Бу мүгәддәс мәканда алдығы тәрбијә ону пак бир инсан кими формалашдырыр. Мәһәммәд (с) пејғәмбәрдән сонра ислам динини илк гәбул едән киши Әли (ә) олмушдур. Ислам дүшмәнләринә гаршы апарылан мүһарибәләрдә Әлинин (ә) фәдакарлығы, ҹәсурлуғу һамыны һејран етмишдир. Әли(ә) милади 656-661-ҹи илләрдә (һиҹри-гәмәри 35-40-ҹы илләр) Әрәб хилафәтинә башчылыг етмишдир. Һакимиjjәтдә оларкән садәлији, сәмимилији, тәвазөкарлығы, әмәксевәрлији илә халгын һөрмәт вә мәһәббәтини газанмышдыр. Бунун нәтиҹәсидир ки, зәһмәткеш инсанлар арасында онун чохлу достлары вә пәрәстишкарлары олмушдур. Әлинин (ә) гәбри Ирагын Нәҹәф шәһәриндәдир.

Инди һәр күн дүнјанын бүтүн ноггәләриндән гәлби Әли (ә) ешги илә чырпынан минләрлә мүсәлман бу мүгәддәс һәрәмин зијарәтинә ҝәлирләр.

Илләр, әсрләр кечдикҹә халгын бу мүдрик инсана еһтирамы даһа да артмыш, онун һаггында гијмәтли сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. Бу күн кечәҹәјимиз "Әли һаггында әфсанә" мөвзусу да белә әсәрләрдән биридир. Бу әфсанәни бәлуч халгы јаратмышдыр. Бәлучлар Пакистанын Бәлучистан әјаләтиндә, Әфганыстанда вә гоншу Иранда јашајырлар.

Бундан сонра әфсанә үзәриндә шакирдләрин охусуну тәшкил едирәм. Оху заманы Әли (уча), Һејдәр (аслан), парслар, чалма, карван, дәрвиш вә с. сөзләрин мә'насыны ушагларa изаһ едирәм. Гејд едирәм ки, әфсанә дәрсликдә ихтисарла верилмишдир вә ҹәми ики сәһифәдән ибарәтдир. Әсәрин охусу баша чатдыгдан сонра шакирдләрлә әфсанәнин мәзмунуна аид ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә апарырам.

М. - Әлинин евинә ким ҝәлди вә ондан нә истәди?

Ш. - Әлинин евинә касыб бир киши ҝәлди вә нишанлы олан једди гызыны көчүрмәк үчүн ондан көмәк ҝөстәрмәјини хаһиш етди.

М. - Әли нә етди?

Ш. - Әли нөкәри Гәнбәрә чалма кәтирдиб гонағын башына гојду вә онунла бирликдә шәһәрдән чыхды. О, касыб кишијә деди ки, мәни базарда јүз кишинин гијмәтинә сатарсан, бу пула гызларына ҹеһиз алыб көчүрәрсән.

М. - Бир дәфә саһибкар Һејдәри (Әлини) һара ҝөндәрди вә орада һансы һадисә баш верди?

Ш. - Саһибкар она дөрд ешшәк вериб одун үчүн мешәjә јоллады. Һејдәр одун доғрајыб һазыр едәндән сонра динҹини алмагдан өтрү отурду вә ону јуху тутду. Мешәдәки дөрд пәләнк ешшәкләри парчалады.

Һејдәр ојаныб пәләнкләрин гулагларыны бир-биринә бағлады, һәрәсинин үстүнә бир шәлә одун гојуб шәһәрин базарына кәтирди.

М. - Һејдәрин бу шүҹаәти нәјә сәбәб олду?

Ш. - Парслар шәһәринин һөкмдары вә бүтүн шәһәр әһли Һејдәрин мө'ҹүзәли гәһрәманлығы шәрәфинә мүсәлманлығы гәбул етдиләр.

М. - Әли гызылла јүклү дәвә карваныны һараја кәтирирди вә јолда нә олду?

Ш. - Әли мин дәвәдән ибарәт карваны Мәдинәjә апарырды. Јолда карванын габағына бир дәрвиш чыхды вә онлардан чөрәк истәди.

М. - Әли Гәнбәрә нә деди?

Ш. - Әли Гәнбәрә дәрвишә чөрәк вермәји тапшырды.

М. - Гәнбәр нијә дәвәнин үстүндән јерә тулланды?

Ш. - Әли һәм чөрәк торбасы јүкләнмиш дәвәни, һәм дә дәвә карваныны кор дәрвишә верди. Әкәр Гәнбәр јерә дүшмәсәјди, ону да һәмин вар-дөвләтлә биркә дәрвишә бағышлајарды.

М. - Бу заман даһа һансы һадисә баш верди?

Ш. - Аллаһ Әлинин һөрмәтинә кор дәрвишин көзләрини ачды. Бу дәрвиш Сакхи Сәрвәр иди. О, Әлинин бағышладығы малларын бир гисмини јохсуллара пајлады, галан һиссәсинә дә касыб-кусубдан өтрү ев тикдирди.

Шакирдләрлә бу чүр сорғу-суал ихтисарла верилмиш әфсанәнин дәриндән дәрк олунмасына көмәк ҝөстәрмәклә бәрабәр, онларда әсәр гәһрәманына мараг вә мәһәббәт ојадыр. Ушаглар өјрәнирләр ки, Әли касыбларын, әлилләрин, кимсәсизләрин пәнаһы, ән јахын достудур. Бир касыбын гызларынын аилә гурмалары, хошбәхт олмалары үчүн һәтта өзүнүн базарда сатылмасына разылыг верир. О һәддиндән артыг горхмаз, ҹәсур вә шүҹаәтлидир.

Мешәнин нәһәнк һејванлары олан пәләнкләр белә онун әлиндә аҹиздир. Әли чох сәхавәтлидир, дүнјанын вар-дөвләтинә онда зәррә гәдәр һәрислик јохдур. Бүтүн бунлара көрә гадир Аллаһ јанында һөрмәти чохдур. Әкәр белә олмасајды, о, гызылла јүклү дәвә карваныны кор дәрвишә бағышламазды вә Аллаһ онун шә'нинә кор дәрвишин көзләрини ачмазды.

"МИРЗӘ СӘФӘР" ҺЕКАЈӘСИНИ НЕҸӘ МӘНИМСӘДИРӘМ?

Нуриjjә ӘЛИЈЕВА,
Бакынын Низами рајонундакы 129 сајлы мәктәбин мүәллими.

Јухары синифләрә галхдыгҹа шакирдләрдә нәср әсәрләринә мараг күҹләнир. Бу бахымдан сәккизинҹи синиф шакирдләри, хүсусилә сечилир. Нәср әсәрләринин мәзмунуну данышмаға һәвәслә гошулан сәккизинҹиләр образларын тәһлилиндә дә фәаллыг ҝөстәрир, мүбаһисә вә мүзакирәjә ҹидди мејл едирләр. Ә.Һагвердијевин "Мирзә Сәфәр" һекајәсинин бу синфин програмына дахил едилмәсини мәгсәдәујғун сајырам. Бу әсәрин тәдриси илә бағлы тәҹрүбәми һәмкарларымла бөлүшмәк истәјирәм. Програмда "Ә.Һагвердијев" мөвзусуна 3 саат вахт ајрылмышдыр. Бунун бир саатыны јазычынын һәјаты һаггындакы мә'луматын вә "Өмрүн ачы вә фәрәһли илләри" бәдии очеркинин өјрәдилмәсинә һәср едирәм.

"Мирзә Сәфәр" һекајәсинин тәдрисинә 2 саат ајырырам: 1. Мәзмунун өјрәдилмәси 1 саат; 2. Әсәрин тәһлили 1 саат.

Биринҹи саатда Ә.Һагвердијев һаггында шакирдләрә мә'лумат верәркән мүасирләринин вә гәләм достларынын јазычы һаггындакы хатирәләриндән јығҹам нүмунәләр кәтирир, әдибин мүхтәлиф илләрә аид фото-шәкилләриндән истифадә едирәм. Дәрсликдә "Өмрүнүн ачы вә фәрәһли илләри" адлы бәдии очеркин дәриндән мәнимсәнилмәсинә чалышырам. Тәрбијәви бахымдан уғурла сечилән һәмин мәтн јазычынын шәхсиjjәтинә күҹлү мараг ојадыр.

Икинҹи саатда илк нөвбәдә "Мирзә Сәфәр" һекајәсинин мөвзусу вә јазылма тарихи һаггында мә'лумат верирәм. Әсәрдә јадда галан инсан сурәтләринин јарадылдығыны, һекајәнин мараглы мәзмуна малик олдуғуну билдирир, бунунла да онун мүталиәсинә һәвәс ојадырам. Бу истигамәтдәки кириш сөзүндән сонра әсәрин мәзмуну үзәриндә ишә башлајырам.

Илк оху просесиндәҹә ашағыдакы сөзләрлә шакирдләри таныш едирәм:

Мүбәјјизлик	-	јазы көчүрмәк, катиблик
Тәмәллүг	-	икиүзлүлүк
Дил	-	үрәк, көнүл
Е'дадијјә мәктәби	-	кимназија
Чиновник	-	мә'мур (дөвләт хидмәтчиси)
Истигамәти-мәчаз	-	хасијјәти
Төһфә	-	бәхшиш, һәдијјә
Бәгәдри-тәгдир	-	мүмкүн олан гәдр
Визит	-	көрүш
Вакүзар	-	өһдәјә гојма
Пајә	-	бурада: мәртәбә, дәрәчә
Бәстәр	-	јатаг
Ә'јан	-	јүксәк рүтбәли задәкан
Сәр-сәламәтлијә	-	башсағлығына

Һекајәнин һәчми бөјүк олдуғу үчүн бүтөвлүкдә синифдә охутмаг мүмкүн дејил. Буна көрә дә онун мүәјјән һиссәсинин евдә мүстәгил охунмасына наил олурам. Мәзмунун нечә гавранылдығыны ашкар етмәк вә өјрәниләнләри дәринләшдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы суаллар әсасында мүсаһибә апарырам.

1. Һекајәдә тәсвир олунан һадисәләр нә вахт баш вермишдир?
2. Мирзә Сәфәр кимдир? Әсәрдә онун шәхсијјәти, иши барәдә нә дејилир?
3. Дикәр мирзәләрдән фәргли олараг онун рүшвәт алмамасынын сәбәби нә иди?
4. Мирзә Сәфәрин Уста Зејналла достлуг етмәсинә сәбәб нә иди?
5. Мирзә Сәфәрин өвладларынын кимназијада пулсуз тәһсил алмасына ким вә нә үчүн мане олду?
6. Ушагларын охумасы үчүн Мирзә Сәфәрә ким мадди јардым етди?
7. Мирзә Сәфәр өлүм јатағында оғланларына нә вәсијјәт етди?

Јери кәлмишкән белә бир мүһүм мәсәләни јад етмәк лазымдыр ки, һәр бир бәдии әсәрин мәзмунуну јахшы билмәдән ону тәһлил етмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә шакирдләри тәһлил мәрһәләсинә чидди һазырлашдырырам. Белә ки, тәһлилдә кениш јер верәчәјимиз Мирзә Сәфәр, Уста Зејнал, Һәсән ага сурәтләрини сәчијјәләндирән епизодлара хүсуси диггәт јетирмәји, һәтта бә'зи јерләри әзбәр өјрәнмәји вә ситат сечмәји онлара тапшырырам.

Һекајәни ашағыдакы план үзрә тәһлил едирәм:

1. "Мирзә Сәфәр" һекајәсинин јазылма тарихи, мөвзусу вә идејасы.
2. Мирзә Сәфәр сурәти вә јазычынын она мүнасибәти.
3. Уста Зејнал, Һәсән ага вә с. сурәтләрин сәчијјәси.
4. Әсәрин әһәмијјәти.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырырам ки , Ә.Һагвердијев халгын, вәтәнин зәрури еһтијачларындан данышан мараглы әсәрләр јазмышдыр.

Онун "Гоча тарзән", Овчу Пирим", "Ата вә оғул", "Шејх Шәбан" кими охунаглы һекајәләри, "Дағылан Тифаг", "Бәхтсиз чаван" вә с. дәрин мәзмунлу драм әсәрләри вардыр.

"Мирзә Сәфәр" мүәллифин мәшһур һекајәләриндәндир. Әсәр 1918-чи илдә јазылмыш, илк дәфә 1938-чи илдә јазычынын вәфатындан сонра чап едилмишдир.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Мирзә Сәфәр әсәрдәки сурәтләрин ичәрисиндә ән мараглысыдыр. О, һекајәдә башлыча сурәт олдуғундан мүәллиф әсәрә онун адыны вермишдир.

Јазычы "Мирзә Сәфәр" һекајәсиндә ләјагәтини дәрк едән, иззәт- нәфсини јүксәк тутан, өз аглы, мүһакимәси илә сечилән вә јашајан инсанларын үмумиләшдирилмиш образыны јаратмышдыр.

Һекајәдә ачыгкөзлү, намуслу бир зијалынын сурәти верилир. Мирзә Сәфәр идарәләрин бириндә мирзә вәзифәсиндә чалышыр. Рәисләр тәрәфиндән сајылмајан Мирзә Сәфәрин вичданы тәмиздир. Идарә ишчиләринин чоху рүшвәт алдығы һалда, Мирзә Сәфәр инсаны алчалдан вә көзүкөлкәли едән бу чиркин әмәлә нифрәт едир.

Әсәрдәки сәтиралты мә'налары, јазычынын кизли нијјәтләрини шакирдләрин баша дүшмәси үчүн мүвафиг чүмләләрин үзәриндә дајанырам.

Һекајәни охујаркән мәктәблиләрин раст кәлдикләри "Русча савады аз олдуғундан анчаг иши мүбәјјизлик иди" чүмләсинин олдугча дәрин, мараглы вә о заманкы зијалыларымызын һәјатыны үмумиләшдирән мә'насы вар. Кечмишдә мүстәмләкә шәраитиндә јашајан халгларымызын өвладлары өз сөзүнү, фикрини, исте'дад вә бачарығыны лајигинчә нүмајиш етдирә билмирдиләр. Өлкәмиздә тәдричән руслашдырма сијасәти јеридәрәк мүхтәлиф бәһанәләрлә, һәр васитә илә зијалыларымызын гаршысында сәдд чәкирдиләр. Чүнки онлар гајда-ганунларын амансызлығыны дујур, һагсызлыгла гаршылашыр, зәрбәләр јејир, чәфалар чәкир, зүлм вә зоракылығын тә'гибинә мә'руз галырдылар. Мирзә Сәфәр вә онун кими јүзләрлә һәмвәтәнләримиз бачарыглы олдуглары һалда дәфтәрханаларда кағыз үзү көчүрмәклә мәшғул олур, јүксәк вәзифәләрдә ишләјәрәк халгына фајда верә билмирдиләр. Онлар шәраитә алышмајан, һакимләр, варлылар гаршысында сәчдә етмәјән адамларды. Инсанлыг адыны, шәрәфини дүшүнүр, кичик ишләрдә чалышсалар да, өз ләјагәтләрини јүксәк тутурдулар.

Һекајәдәки "Мирзәјә һәр јердә еһтирам көстәрирдиләр", "Дәфтәрханада Мирзәнин һөрмәтини көзләрдиләр", "Мирзәнин тәмиз гуллугчу олмағына гијмәт гојурдулар вә јолдашлары да ону чох истәјирдиләр", "... Нә вахт гапыларына чөрәјә кетсәм, вермәсинләр" вә с.чүмләсинин изаһы да сурәтин әһатәли тәһлилинә чох көмәк едир.

Белә сәтиралты мә'налы чүмләләри шакирдләрин иштиракы вә көмәји илә изаһ етмәји даһа мараглы вә мәгсәдәујғун һесаб едирәм. Унудулмамалыдыр ки, јазычы чох шеји ачыг демир, бир ишарә илә ифадә едир. Анчаг бу ишарәнин өзү әһвалатын инкишафында мәзмуну вә мәгсәди ачан бир васитә ролуну ојнајыр.

Тәсадүфи дејилдир ки, һекајәдә шакирдләрин ән чох севдији парчалардан олан ашағыдакы мүкалимәни сәһнәләшдирәрәк бачарыглы шакирдләрин ифасында нүмајиш етдирирәм.

1-чи шакирд: - Мирзә, мәним кағызымы мүмкүнсә тез јаз, апарым.
2-чи шакирд: - Дајан, бу саат јазарам, әлимдә өзкә ишим вар!
1-чи шакирд: - Билирсиниз, мән Һәсән ағанын гоһумујам. Мирзә гәләмини әлиндә бурахыб, кишинин көзләринин ичинә бахды:
2-чи шакирд: - Доғрудан, Һәсән ағанын гоһумусан?
1-чи шакирд: - Доғрудан!
2-чи шакирд: - Сән Аллаһ, Һәсән ағанын гоһумусан?
1-чи шакирд: - Валлаһ, доғру дејирәм!..
2-чи шакирд: - Сән Һәзрәт Аббас, Һәсән ағанын гоһумусан?
1-чи шакирд: - Һәзрәт Аббас һагты Һәсән ағанын гоһумујам.
2-чи шакирд: - Дејинән, сән өл, Һәсән ағанын адамыјам.
1-чи шакирд: - Сән өл, Һәсән ағанын адамыјам.
2-чи шакирд: - Бәс елә исә кәл мин мәним бојнума. Нејләјим Һәсән ағанын гоһумусан, көзлә вахтында кағызын һазыр олар, апарарсан.

Бу епизод васитәсилә шакирдләр мүәјјәнләшдирирләр ки, Мирзә Сәфәри инсанларын дөвләтли вә ја касыб олмасы, кимин гоһуму олмасы марагландырмыр. О аз кәлирлә кифајәтләнир. Јалтаглардан зәһләси кедир. Онун ушагларыны мәктәбдән чыхартмаг истәјирләр. Бу һадисә Мирзә Сәфәрә ағыр тә'сир едирсә дә, Һәсән аға кими адама баш әјмир.

Сөзүмә давам едәрәк билдирирәм ки, хејријјә чәмијјәтинин сәдри Һәсән ағаја Мирзә Сәфәрин иши дүшә билләр. Һәсән аға буну нәзәрә алараг Мирзә Сәфәрә јухарыдан бахыр, ону кичик адам сајмагла, өз ајағына кәтиртмәк истәјир. Мирзә Сәфәр буну дујур вә әксинә һәрәкәт едир. Бу е'тимадсызлыг вә гүрура көрә онун ушагларыны мәктәбдән чыхарырлар. Чохлары Мирзә Сәфә-

ри данлајыр ки, "дикбашлыг" етмәсин, ағанын јанына кедиб үзр истәсин. Мирзә Сәфәр белә мәсләһәтләрә гәзәбләнир:

- Мән ачындан өлмәјә разы оларам, оғланларымын икисинин дә башын кәсәрәм, амма кедиб Һәсән аға кими адама јалвармарам!..

Шакирдләрин диггәтини Мирзә Сәфәрин аиләсинә, өвладларына мүнасибәтинә чәлб едирәм. Мирзә оғланларыны да өзү кими шәрәфли, һејсијјәтли бөјүтмүшдүр. Өлүм јатағында вәсијјәт едәрәк өвладларына сәмими үрәк сөзләрини белә дејир:

"Балаларым, дүнјада мән чох өмүр етмишәм. Сизин јолунузда нә гәдәр чалышыб мәрамыма чатмышам вә хатирчәм, гејдсиз дүнјадан кедирәм. Чәми өмрүмү ишимдә тәмиз олмушам, бир адама тәмәллүг, јалтаглыг етмәмишәм. Сизә мәним вәсијјәтим: ач галсаныз да Һәсән аға кими адамлара кедиб јалвармајын. Онун тәк адамлардан узаг гачын. Сиз тәмиз, намуслу доланарсынызса, һәмишә мүвәффәгијјәт сизи тапар. Мән кедирәм. Икинчиси, Сизә вәсијјәтим, бу Уста Зејналы һәмишә ата көзүндә көрәрсиниз. Мән дүнјада анчаг онда е'тибар көрдүм".

Шакирдләрин баша дүшмәсинә чалышырам ки, Мирзә Сәфәр әдәбијјатымызда намуслу, гејрәтли, фәдакар бир ата образыдыр. О өз аиләсиндә дә инсани кејфијјәтләри, һалал әмәји уча вә мүгәддәс тутур, өвладларыны мә'рифәтли, нәчиб, чалышган, өзүнә вә өзкәјә һөрмәт едән, тәләбкар бөјүдүр. О,инсанлыг шәрәфини һеч вахт, һеч бир шәраитдә унутмур вә һәмишә јүксәк гијмәтләндирир.

Бүтүн аталар Мирзә Сәфәр кими дүшүнсә вә һәрәкәт етсәјди, Һәсән аға кими нанәчиб адамлар чәмијјәтдә јува салмаға имкан тапмазды вә хејирхаһ, јахшы инсанлар онларла мүбаризәјә вахт сәрф етмәздиләр.

Јери кәлмишкән белә бир мүһүм мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, мүәјјән бир мөвзуну тәдрис едәркән бә'зән дәрсликләрдәки әсас фактлары гојуб, лүзумсуз сөзчүлүјә алудәчилик бир тәрәфдән шакирдләрин тез јорулмасына, о бири тәрәфдән исә мөвзуну јахшы баша дүшмәмәләринә сәбәб олур. Бунун үчүн дә фикрим габарыг шәкилдә чатсын дејә, әввәлчәдән тапшырыг вердијим шакирдләр Мирзә Сәфәрлә Уста Зејналын сөһбәтләриндән бә'зи мәгамлары мәним изаһымдан сонра сәһнәләшдирилмиш шәкилдә нүмајиш етдирирләр.

1-чи шакирд: Уста Зејнал Мирзә Сәфәрә Һәсән ағанын јанына кетмәји мәсләһәт көрдү.

2-чи шакирд: Уста Зејнал, бу нә тәклифдир мәнә едирсән? Мән кедиб Һәсән аға кими адама јалвармарам. Гој ушагларымы говсунлар.

1-чи шакирд: Уста Зејнал буну ешитдикдә дәзкаһын далындан галхыб, кәлиб Мирзәнин бојнуну гучаглајыб үзүндән өпдү.

3-чи шакирд: Мирзә, мән сәни сынајырдым. Инди сәндә олан исигамәти-мәчази ајдын көрүрәм. Инди көрүрәм ки, сән ағыр күнүндә дә кедиб һеч кәсин ајағына јыхылмазсан. Афәрин сәнә, Мирзә Сәфәр. Бу күндән сонра мән малымы, чанымы сәнин кими дост јолунда гојарам. Инди кәл биз бир иш көрәк. Сәнин мәишәтин ағыр кечир, инди бир аз да ағырлашачаг. Мән дә ки, саатсазлығымла сәндән чох газанмырам. Кәл сәнин ушагларынын охумасына шәрик олаг. Оғлунун биринин хәрчини сән чәк, о бирининкини дә мән чәким. Илдә һәшдат манат дөј-сындыр дүзәлдәрсән. Мәним дә күчүм чатар.

1-чи шакирд: Бир дә Уста Зејнал бахыб көрдү ки, Мирзә Сәфәрин көзләриндән јаш ахыр.

3-чү шакирд: -Ағламаг лазым дејил. Мирзә, сән индијәдәк һеч кәсдән миннәт көтүрмәјибсән. Амма мән сәнинлә ијирми илдән артыгдыр ки, достам, бу мәним гардашлыг төһфәмдир. Әми гардашы оғлуна төһфә верәндә нә олар?

Сонра һекајәдә Мирзә Сәфәрлә Уста Зејналын достлуг мүнасибәтләринә диггәти чәлб едирәм.

Мүсаһибә әсасында шакирдләр әсасландырырлар ки, инсаны нәчибләшдирән, мә'нәви зәнкинләшдирән бу кејфијјәт анчаг Мирзә Сәфәрлә, Уста Зејнал кими достларда ола биләр.

Һекајәдәки Уста Зејнал вә Һәсән аға сурәтләринин тәһлилини мүгајисә характерли суаллар әсасында шакирдләрин көмәји илә апарырам. Сорғуда ашағыдакы тәзадлы фикирләр јаранып. Уста Зејнал садә, лакин тәмиз, намуслу адамларын, Һәсән аға илә ловға, егоист дөвләтлиләрин үмумиләшдирилмиш сурәтидир. Уста Зејнал Мирзә Сәфәри јалтаг олмадығы үчүн севир, онунла достлуг едир, јардым көстәрир. Һәсән аға исә Мирзәни дөвләтлиләрә е'тина етмәдији, јалтагланмадығы үчүн хошламыр. О истәјир ки, һамы она баш әјсин, онун мәсләһәти илә отуруб-дурсун.

Јенә дә мүгајисә әсасында Мирзә Сәфәрлә Уста Зејналын хасијјәтләриндәки охшар чәһәтләри ајдынлашдырырыг. Белә ки, Уста Зејнал да елмә, маарифә рәғбәт бәсләјир, бу бахымдан Мирзә Сәфәрә охшајыр. Онун да јалтаглардан, рүшвәтхорлардан зәһләси кедир, тәмиз ады, һалал зәһмәти хошбәхт јашамағын әсасы һесаб едир. О, достлугда чох мөһкәмдир вә Мирзә Сәфәрин оғланларынын али тәһсил алмасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир.

Нөвбәти мәрһәләдә шакирдләрә әсәрин гурулушуну, сүжетини, дилини, жанрыны вә әһәмијјәтини изаһ едирәм. Онлара буну да ајдынлашдырырам ки, һекајәдә һадисәләрин һамысы Мирзә Сәфәрлә бағлыдыр. Она көрә дә бу һадисәләри шакирдләрин даһа ајдын, ардычыл изләмәси үчүн онларын диггәтини әсәрин сүжет вә композисијасына чәлб едирәм.

Лакин сүжет вә композисијанын маһијјәтини шакирдләрә чох гыса ајдынлашдырмагла вә ја сүжет вә композисијанын тә'рифини сөјләмәклә, бир-ики мисал кәтирмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Ә.Гарабағлы јазыр: "Әдәби әсәрин гурулушу һагтында анчаг әлдә олан әдәбијјат нәзәријјәси китабларына әсасланмаг, дәрсдә бу һагда сәтһи мә'лумат вермәк, тә'риф сөјләмәклә вә китаблардан бир-ики мисал кәтирмәклә кифајәтләнмәк олмаз. Белә мә'лумат формал характер дашыјыр, һеч бир шүурлу билик вермәз".

Мәһз буна көрә дә шакирдләрә һекајәдәки һадисәләрин инкишафыны изләмәјин вачиб олдуғуну, онларын арасындакы әлагәни көрә билмәјин зәрурилијини ајдынлашдырырам. Буну да онлара изаһ едирәм ки, јазычы бу әсәриндә һадисәләри даһа чанлы, тәсирли вермәк үчүн һекајәјә әлавә әһвалатлар да дахил етмишдир. Һәмин епизодларын мәзмунуну (Мирзә Сәфәрин кәндлиләрлә сөһбәти, началникин Мирзә Сәфәрә гәзәбләнмәси, Мирзәнин мәктәб мүдири илә сөһбәти вә с.) шакирдләрин өзләринә хатырлатдырырам.

Бу јолла шакирдләрин һекајәнин әсас сүжет хәтти үзрә инкишаф едән һадисәләрлә әлавә епизодлар арасында олан бағлылығы тапмаға алышдырыр вә онлары бу ишә һәвәсләндирирәм. Беләликлә, әсәрин гурулушунун өјрәнилмәси ашағыдакы истигамәтин изләнмәси әсасында һәјата кечирилир.

1. Мирзә Сәфәр гәза дәфтәрханасында чалышыр. Һәр јердә она һөрмәт көстәрилир. Онун Уста Зејнал адлы бир һәгиги досту вар.

Бир күн Һәсән ағанын гоһуму олан шәхс Мирзәнин јанына кәлиб кағызыны нөвбәсиз алмаг истәјир. Анчаг Мирзә Сәфәр буна разы олмур.

2. Беләликлә, Мирзә Сәфәрлә хејријјә чәмијјәтинин сәдри Һәсән аға арасында зиддијјәт јараныр.

3. Мирзә Сәфәрин е'дадијјә мәктәбиндә пулсуз тәһсил алан оғланларынын Һәсән ағанын тә'кидилә мәктәбдән чыхарылмаг тәһлүкәси јараныр.

4. Уста Зејнал Мирзә Сәфәрә өз мадди көмәјини тәклиф едир. Беләчә ушаглар мәктәби битирирләр. Кичик гардашынын ағыллы мәсләһәти илә әввәлчә бөјүк гардаш һәкимлик, сонра да кичик гардаш мүһәндислик диплому алыр. Һәсән аға кими адама е'тина етмирләр.

5. Мирзә Сәфәр дүзкүн тәрбијә етдији оғланлары илә фәхр едир. Өмрүнүн сон анларында онлары Уста Зејналы өзләринә ата билмәләрини, Һәсән аға кими адамлардан узаг олмағы вәсијјәт едир. Вәфат едән Мирзә Сәфәр еһтирамла дәфн едилир. Һәтта Һәсән аға да, онун оғланларынын хәтринә, дәфндә иштирак едир.

Бундан сонра шакирдләрә гысача чатдырырам ки, бәдии әсәрләрдә һадисәләр мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечир. Бу мәрһәләләр әдәбиjјат нәзәриjјәсиндә беләә адланыр: 1. Бәдии мүгәддимә (експозисиjа); 2. Дүjүн (завjазка); 3. Һадисәләрин инкишафы; Зидиjјәтләрин ән јүксәк нөгтәси (кулминасиjа); 4. Дүjүнүн ачылмасы (развjазка); 5. Финал -сонлуг.

Бу дејиләнләрин ашағыдакы схем әсасында әjаниләшдирилмәси фаjдалы олур:

Бәдии мүгәддимә	Дүjүн вә һадисәләрин инкишафы (завjазка)	Зиддиjјәтләрин ән јүксәк нөгтәси (кулминасиjа)	Дүjүнүн ачылмасы (развjазка)	Бәдии сонлуг-финал
Мирзә Сәфәр дәфтәрханада катиблик едир. Дүзкүн, намуслу олдуғу үчүн һамы она һөрмәт едир. Бир дәфә хеjриjјә чәмиjјәтинин сәдри Һәсән ағанын гоһуму Мирзәдән кағызыны јазыб вермәсини тәләб едир.	Һәсән ағанын гоһуму Мирзә Сәфәрдән шикаjәт едир. О ичласда чыхыш едәрәк Мирзәнин өвладларынын өз хәрчи илә охумасыны тәклиф едир. Мирзәнин тәһсил һагты вермәjә имканы јох иди.	Мирзәнин оғланларынын мәктәбдән чыхармаг тәһлүкәси jараныр.	Уста Зеjнал Мирзә Сәфәрин оғланларынын тәһсил алмаларына көмәк едир.	Өлүм јатағында олан Мирзә Сәфәр оғланларына вәсиjјәт едәрәк, дүнjадан ләjагәтли бир шәхс кими кедир.

Шакирдләрә Мирзә Сәфәр һекаjәсинин дили һагтында да мә'лумат верәрәк көстәрирәм ки, сурәтләрин нитги, данышығы, тәбиилиjи илә диггәти чәлб едир. Јазычы сурәтләрин характерини фәрдиләшдирмәк үчүн чанлы данышыг дилиндән бачарыгла истифадә етмишдир. Мүәллиф һәр сурәти хасиjјәтинә мүвафиг данышдырмышдыр. Образларын һәр биринин данышығы өзүнәмәхсуслуғу илә сечилир. Чүнки јазычы сурәтләрин данышыг тәрзинә, ишләтдиjи ифадә вә кәлмәләрә, аталар сөзләринә, рәнкарәнк тәсвир васитәләринә хүсуси диггәт јетирмишдир. Бүтүн бунлары шакирдләрә даһа габарыг чатдырмаг үчүн әсәрдән кәтирдиjим нүмунәләрдән кениш истифадә едирәм.

Әсәрин бәдии хүсусиjјәтләриндән данышаркән һекаjә жанрынын маһиjјәти үзәриндә дә даjанырам.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәрләрин ушаг психолокиjасына вә әхлагына тә'сири бөjүкдүр. Һәр бир бәдии әсәрин тәдриси заманы шакирдләр әсәрин мәзмуну мәнимсәjир, сонра ону тәһлил едиб нәтичә чыхарыр, мүхтәлиф мүһакимәләр јүрүдүр, әсәрдә ирәли сүрүлән гаjәни дәрк едирләр.

Бу заман шакирдләр севмәдикләри сурәтләри, еләчә дә рәғбәт бәсләдикләри гәһрәманлары өз араларында, јашадыглары мүһитдә ахтарырлар. Һәтта мәнфи типин антиподуну лаға гоjуб күлүрләр. Еләә "Һәсән ағанын гоһумуjам" ифадәсинин мәсәлә чеврилмәси дә, мәнчә, бу фикрин тәсдигидир.

Әсәрин тәһлилини јекунлашдыраркән шакирдләрин ашағыдакы нәтичәни чыхармаларына наил олурам:

1.Ләjагәтли вә шәрәфли олмаг, намуслу вә вичданлы јашамаг, достлугда сәдагәтли олмаг инсан үчүн һәр шеjдән вачибдир.

2.Башгасынын дәрдинә шәрик олмаг, еһтиjачы оланлара јардым көстәрмәк, хеjирли мәсләһәтләр вермәк һәр бир инсанын борчудур.

3. Һазыркы дөврдә гүдрәтли дөвләт јаратмаг, милли бирлик вә һәмрә'јлик әлдә етмәк үчүн шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апармаг вәтәндашлыг борчумуздур.

4. Евә тапшырыг верәркән дәрсликдәки "Охуjун. Фикирләшин. Чаваб верин" мәтнини охумағы тәһлилдә она әсасланмағы төвсиjә едирәм.

TƏ'LİM PROSESİNDƏ ŞƏKİLÇİLƏRİN MƏ'NA ÇALARLARININ İZAHI

Aydın PAŞAYEV,
Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlama İnstitutunun metodisti, filologiya elmləri namizədi

Elmi ədəbiyyatda və məktəb dərsliklərində şəkilçilər daşıdıqdan funksiyaya görə, əsasən, iki qrupa (leksik və qrammatik) bölünür. Ali məktəb dərsliklərində və söz yaradıcılığına aid yazılmış monoqrafiyalarda bundan başqa, şəkilçilərin etimologiyası, quruluşu, mənşəyi, məhsuldarlığı və yeri gəldikcə mə'na çalarları barədə ümumi mə'lumat verilsə də, orta məktəb dərsliklərində onlar haqqında söz açılmır. Lakin qabaqcıl və təcrübəli müəllimlər tə'lim prosesində, yeri gəldikcə, şəkilçilərin mənşəyi və mə'na çalarları haqqında ümumi mə'lumat verməyi də unutmurlar. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinə aid hazırlanmış mövcud testlərdə də şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi ilə bağlı suallara təsadüf edilir. Şəkilçilər haqqında müəllimlərin ümumi bilik və təsəvvürlərini daha da genişləndirmək məqsədilə bu yazıda şəkilçilərin semantik xüsusiyyətləri, yə'ni omonim, sinonim və antonimliyi barədə ümumi mə'lumat verməyi lazım bilirik.

"Semantika" və ya "mə'na çalarlığı" terminləri leksik mə'na ilə əlaqədar olur. Şəkilçilər isə ayrılıqda leksik mə'nadan məhrumdur. "Şəkilçilərin mə'na çalarlığı" dedikdə onların həm ayrılıqda formasına görə, həm də qoşulduğu sözlərdə yaratdığı mə'na çalarları nəzərdə tutulmalıdır. Elə buna görə də leksik mə'nası olan sözlərə nisbətən şəkilçilərin omonim, sinonim və antonimliyi daha mürəkkəb və rəngarəngdir. Odur ki, müəllimlər həm leksikanı tədris edərkən leksik mə'nası olan sözlərin omonim, sinonim və antonimliyi ilə yanaşı, şəkilçilər haqqında da nümunələr əsasında mə'lumat verməli, həm də leksik və qrammatik şəkilçiləri şagirdlərə öyrədərkən omonim, sinonim və antonimlər barədə onların biliklərini daha da möhkəmləndirməyə çalışmalıdırlar.

I. Şəkilçilərin omonimliyi. "Şəkilçilərin omonimliyi dedikdə, onların funksiyasına görə leksik və ya qrammatik olmasından asılı olmayaraq, ancaq formaca eyniliyi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliyi onların sinonim və antonimliyinə nisbətən daha rəngarəngdir. Onları üç qrupa ayırmaq olar: 1) Leksik şəkilçilərin omonimliyi. 2) Leksik və qrammatik şəkilçilərin omonimliyi. 3) Qrammatik şəkilçilərin omonimliyi.

1. Leksik şəkilçilərin omonimliyi. Burada eyni formaya malik olan, lakin müxtəlif leksik vahidlər yaradan şəkilçilər nəzərdə tutulur. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) - **lıq**^{4}: a) konkret mə'nalı isimlər düzəldir: ağaclıq, odunluq; b) mücərrəd mə'nalı isimlər: yaxşılıq, pislik; c) sifət: aylıq (gəlir), illik (plan) və s.

2) - **lı**^{4}: a) soyadı və təxəllüs bildirən xüsusi isimlər: Paşalı, Məmmədli; Ə.Qarabağlı; b) sifət: ağıllı (uşaq), duzlu (xörək) və s.

3) **-i,-vi:** a) toponimlərə artırılaraq şəxsin doğulduğu, yaşadığı yerin adını (nisbə) bildirir: Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi; b) sifət: inqilabi (hadisə), kütləvi (hərəkat) və s.

4) -**dar**: a) isim: hesabdar, hökmdar, dindar; b) sifət: evdar (qadın), məhsuldar (şəkilçi) və s.

5)-**laq**: a) isim: qışlaq, çaylaq; b) sifət: işlək (adam), otlaq (sahə) və s.

6)-**gər**: a) isim: misgər, zərgər; b) sifət: hiyləgər (düşmən), cadugər (qadın) və s.

7) - **ist**: a) isim: traktorist, kommunist; b) sifət: idealist (baxış), realist (ədəbiyyat) və s.

8)-**baz**: a) isim: işbaz, canbaz; b) sifət: kələkbaz (insan), qumarbaz (kişi) və s.

9) - **kı**^{4}: a) isim: mənimki, Elçininki (Adətən, bu şəkilçi yiyəlik hal şəkilçili sözlərə artırılır, lakin qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan, yə'ni şəkilçisiz isimlərə də artırıla bilir: Afiqki, Ümidki,Fəridki və s.); b) sifət: qabaqkı (ağac), dünənki (hadisə), bugünkü (dərs) və s.

10) -**ış**^{4}: a) fe'ldən isim: anlayış, çağırış; b) sifətdən sifət: geniş (yol), nəmiş (otaq); c) fe'lin qarşılıq və birgəlik növ şəkilçisi: vuruşmaq, hürüşmək; d) fe'ldən fe'l: gəzişmək, girişmək və s.

11) -**ıcı**^{4}: a) fe'ldən isim: soyuducu, bağlayıcı; b) fe'ldən sifət: qırıcı (təyyarə), keçici (xəstəlik) və s.

12) -**qın**^{4}; -ğın4: a) fe'ldən isim: basqın, uçqun, sürgün, yanğın; b) fe'ldən sifət: azğın (düşmən), gərgin(iş) və s.

13) -**caq**^{2}: a) fe'l və isimdən isim: oyuncaq, əlcək, yelləncək, bürüncək, əmcək; b) fe'ldən sifət: utancaq (qız) və s.

14) -**inc**^{4}; -c: a) fe'ldən isim: sevinc, qaxınc, qazanc; b) fe'ldən sifət: qorxunc (hadisə), iyrənc (hərəkət), gülünc (vəziyyət), qısqanc (adam); c) isimdən isim: anac və s.

15) -**ca**^{2}: a)fe'ldən isim: əyləncə, düşüncə; b) adlardan zərf: azərbaycanca, ehmalca; c) sifətin çoxaltma dərəcə şəkilçisi: balaca (uşaq), zorbaca (ağac); q) cəm şəkilçili saylardan qeyri-müəyyən say: yüzlərcə (adam) və s.

16) - **kəm**: a) fe'ldən isim: görkəm; b) fe'ldən sifət: ötkəm (oğlan) və s.

17) -**gir**: a) isimdən isim: kəfgir, "Küştigir" oyunu (etimoloci cəhətdən); b) isimdən sifət: tərəfgir (insan), fəndgir (pəhləvan) və s.

18) -**la**^{2}: a) cəm şəkilçili saylardan qeyri-müəyyən say düzəldir: onlarla (adam); b) adlardan fe'l düzəldir: başlamaq, işləmək; c) adlardan zərf düzəldir: zorla, aylarla və s.

19) -**ıl**^{4} : a) fe'lin qayıdış növ şəkilçisi: duman çəkildi, gül açıldı; b) fe'lin məchul növ şəkilçisi: məktub yazıldı, paltar yuyuldu; c) fe'lin şəxssiz növ şəkilçisi: baxıldı və s.

20) -**gə**: a) fe'ldən isim düzəldir: döngə, bölgə; b) saydan zərf düzəldir: birgə və s.

21) -**qan**: a) fe'ldən fe'l düzəldir: qısqanmaq; b) fe'ldən sifət düzəldir: çalışqan (şagird), vuruşqan (əsgər) və s.

2.Leksik və qrammatik şəkilçilərin omonimliyi. Bir-biri ilə omonim olan leksik və qrammatik şəkilçilər bunlardır:

1) -**ma**^{2}: a) fe'llərdən isim: qovurma, bölmə; b) isimdən isim: mədaxil, məxaric; c) fe'ldən sifət: düzəltmə (söz), burma (saç); ç) məsdər şəkilçisi: oxuması, gəlməsi, d) fe'lin inkar şəkilçisi: oxumamaq və s.

2) -**aq**^{2}: a) fe'ldən isim: yataq, sancaq, kəsək; b) fe'ldən sifət qorxaq (qız), oturaq (həyat); c) əmr şəklinin I şəxs cəmində şəxs sonluğu: alaq, külək və s. ç) I şəxs cəminin (əmr şəkilçisində) şəxs sonluğu: oxuyaq, gülək və s.

3) -**ıq**^{4}:-**q,-k**: a) fe'ldən isim: asqırıq, hörük, buruq, bilik, daraq; b) fe'ldən sifət: açıq (qapı), əzik (paltar), çürük (meyvə); c) zərf və sifətdən fe'l: gecik (mək), pisik (mək); ç) fe'lin xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkillərində şəxs sonluğu: gəlmişik, gələsiyik; d) I şəxs cəminin ismi xəbər şəkilçisi: aslanıq, həkimik;

4) -**dan**: a) isimdən isim: güldan, çaydan; b) sifətdən zərf: soyuqdan, bərkdən; c) çıxışlıq hal şəkilçisi: kitabdan və s.

5) -**maz**^{2}: a) fe'ldən sifət: solmaz (gül); qorxmaz (adam); b) ar-maz2 fe'li bağlama şəkilçisinin ikinci tərəfi: alar-almaz; c) qeyri-qəti gələcək zamanın II və III şəxs tək və cəminin inkarında -ma2-ar2 şəkilçisinin birləşmiş forması: oxumaz (san), oxumaz (lar) və s.

6) -**dı**^{4}: a) fe'ldən isim: öldü var, döndü yoxdur; b) fe'lin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi: oxudum və s.; c) fe'lin mürəkkəb şəklinin hekayətinin şəkilçiləşmiş forması: alırdım və s.

7)-**ım**^{4}; -m: a) fe'ldən isim: aşırım, ölüm; b) mən və biz şəxs əvəzliklərində yiyəlik hal şəkilçisi: mənim, bizim; c) I şəxs təkində mənsubiyyət şəkilçisi: kitabım, dəftərim; ç) fe'lin əmr, xəbər şəklinin şühudi keçmişində, arzu və şərt şəkillərində şəxs sonluğu: gəlim, gəldim, alam, gəlsəm və s.;

8) - **əm**^{2}: a) ad və fe'ldən isim: dönəm, önəm; b) xəbər şəklinin nəqli keçmiş, indiki və gələcək (qəti və qeyri-qəti) zamanında, vacib və lazım şəkillərində şəxs sonluğu: oxumuşam; gəlirəm, gələrəm; c) I şəxs təkinin ismi xəbər şəkilçisi: aslanam, həkiməm.

9) -**maq**^{2}: a) fe'ldən isim: çaxmaq, cırmaq; b) məsdər şəkilçisi: yazmaq və s.

10) -**ın**^{4}; - n: a) fe'ldən isim: axın, talan; b) fe'lin qayıdış və məchul növ şəkilçiləri: oxunmaq, silinmək; c) ismin yiyəlik hal şəkilçisi: uşağın, kitabın; ç) II şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi: sənin dəftərin və s. d) fe'lin əmr şəklinin II şəxs cəminin şəxs sonluğu: alın, görün;

11) **ar**^{2}; - r: a) fe'ldən isim: açar, çapar; b) fe'ldən sifət: yanar (dağ), axar (su); c) sifətdən fe'l: ağarmaq; ç) tə'sirsiz fe'ldən tə'sirli fe'l: qoparmaq, çıxarmaq; d) gələcək zaman şəkilçisi: alar və s.

12) -**acaq**^{2}: a) fe'ldən isim: qanacaq, yanacaq; b) gələcək zaman şəkilçisi: oxuyacaq; c) fe'li sifət şəkilçisi: oxunacaq (kitab) və s.

13) - **ır**^{4}: a) fe'ldən isim: yatır, gəlir; b) tə'sirsiz fe'ldən tə'sirli fe'l: qaçırmaq; c) indiki zaman şəkilçisi: alır və s.

14. - **an**^{2}: a) fe'ldən isim: qalxan; b) fe'li sifət şəkilçisi: alan (şagird); c) isimdən fe'l: gücənmək, dadanmaq; ç) isimdən zərf; qəflətən və s.

15) - **ı**^{4}: a) fe'ldən isim: yazı, qorxu, sancı; b) isim və fe'ldən sifət: armudu (stəkan); duru (su); c) adlardan fe'l: bərkimək, qartımaq, yerimək; ç) fe'ldən fe'l: sürümək, uyumaq; d) ismin tə'sirlik hal şəkilçisi: evi; e) III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi: kitab vərəqi və s.

16) -**a**^{2}: a) fe'ldən isim və sifət düzəldir: qoşa (qapı): yara; b) adlardan fe'l: yaşamaq; c) fe'ldən fe'l: tıxamaq, dolamaq; ç) adlardan isim: dövrə; d) adlardan sifət: qəribə(oğlan), viranə(kənd); e) adlardan zərf: dördnala, zarafata, birnəfəsə; ə) ismin yönlük hal şəkilçisi: kitaba, dəftərə; f) fe'lin arzu şəklinin şəkilçisi: gərək oxuya; ğ) fe'lin bacarıq şəklinin I tərəfinin qəbul etdiyi şəkilçi: ala bilmək və s. g) fe'li bağlama şəkilçisi: baxa-baxa və s.

17) -**sa**^{2}: a) adlardan fe'l: susamaq, qəribsəmək; b) fe'lin şərt şəklinin şəkilçisi: oxusa; c) fe'lin mürəkkəb şəkillərinin şərtinin şəkilçiləşmiş forması, almışamsa və s.

18) **-dır**^{4}; -t: a) fe'lin icbar növ şəkilçisi: yazdırmaq, sildirmək; b) tə'sirsiz fe'llərdən tə'sirli fe'l düzəldir: güldürmək, oturtmaq; c) III şəxs təkin ismi xəbər şəkilçisi: müəllimdir, anadır; ç) fe'lin xəbər (nəqli, qəti gələcək zamanlarda), vacib və lazım şəkillərində III şəxs təkin şəxs sonluğu: yazmışdır, yazacaqdır, yazmalıdır və s.

19) **-sın**^{4}: a) fe'ldən fe'l: umsunmaq, doluxsunmaq; b) fe'lin əmr şəklinin III şəxs təkində şəxs sonluğu: alsın, gəlsin, dursun, sürsün və s.

20) **-da**^{2}: a) isimdən zərf düzəldir: ayda, ildə; b) ismin yerlik hal şəkilçisi: kitabda, dəftərdə və s.

3. Qrammatik şəkilçilərin omonimliyi. Azərbaycan dilində elə qrammatik şəkilçilər vardır ki, müxtəlif funksiyalar daşısalar da, eyni formaya malikdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) - **lar**^{2}: a) ismin cəm şəkilçisi: adamlar, həkimlər; b) fe'lin xəbər, arzu və şərt şəkillərinin III şəxs cəmində şəxs sonluğu: gəlmişlər; gəldilər; alırlar; alacaqlar, gələrlər, alalar, gəlsələr və s.

2) - **san**^{2}: a) II şəxs təkin ismi xəbər şəkilçisi: aslansan, həkimsən; b) fe'lin xəbər, arzu, vacib, lazım şəkillərində II şəxs təkin şəxs sonluğu: gəlmişsən; alırsan, alasısan və s.

3) **-sınız**^{4}: a) II şəxs cəmin ismi xəbər şəkilçisi: aslansınız, həkimsiniz; b) fe'lin xəbər, arzu, vacib, lazım şəkillərinin II şəxs cəminin şəxs sonluğu: gəlmişsən, alırsınız; gərək alasınız.; alasısınız və s.

4) **-dırlar**^{2}: a) III şəxs cəmin ismi xəbər şəkilçisi: ovçudurlar; b) fe'lin vacib və lazım şəkillərində III şəxs cəmin şəxs sonluğu: almalıdırlar və s.

5) **-mış**^{4}: a) nəqli keçmiş zaman şəkilçisi: almışam; b) keçmiş zaman fe'li sifət şəkilçisi: alınmış (kitab), görülmüş (iş); c) fe'lin rəvayət şəklinin (imiş) şəkilçiləşmiş forması: gəlmişmişəm, gələsiymişik və s.

6) **-malı**^{2} a) fe'lin vacib şəklinin şəkilçisi: almalıyıq, gəlməliyəm; b) fe'li sifət şəkilçisi: alınmalı (bağ), yeməli (meyvə) və s.

7) **-ası**^{3}: a) fe'lin vacib şəklinin şəkilçisi: alasıyam, gələsiyəm; b) gələcək zaman fe'li sifət şəkilçisi: alası(adam), gələsi(qonaq) və s.

8) **-ıb**^{4} a) fe'li bağlama şəkilçisi: alıb, gəlib; b) fe'lin xəbər şəklinin nəqli keçmiş zaman şəkilçisi: alıblar, görübsən və s.

9) **-mı**^{4}: a) sual ədatı: gördünmü; b) fe'lin xəbər şəklinin nəqli keçmişinin inkarında - mış4 şəkilçisinin II şəxs tək və cəmində fonetik dəyişikliyə uğramış forması: almamısan və s.

II. Şəkilçilərin sinonimliyi. Şəkilçilərin omonimliyində leksik və ya qrammatikliyindən asılı olmayaraq ancaq onların forması əsas götürülürsə, şəkilçilərin sinonimliyində isə onların qoşulduğu sözlərdə yaratdığı mə'na əsas rol oynayır. Yə'ni eyni sözlərə müxtəlif şəkilçilər artırıldıqda, onlar eyni və ya yaxın mə'nalar ifadə edirlər. Həmin şəkilçiləri isə, əsasən, iki qrupa ayırmaq olar: a) leksik şəkilçilərin sinonimliyi; b) qrammatik şəkilçilərin sinonimliyi.

1. Leksik şəkilçilərin sinonimliyi. Burada eyni kökdən müxtəlif leksik şəkilçilərlə eyni və yaxın mə'nalı sözlər yaratmaq olur. Bütün sözlərdə yox, ancaq bə'zi sözlərdə leksik şəkilçilər bir-birini əvəz edə bilir. Bir-biri ilə sinonim olan leksik şəkilçilər aşağıdakılardan ibarətdir:

1) **-çı**^{4} və - **şünas**: dilçi-dilşünas; ədəbiyyatçı-ədəbiyyatşünas və s.

2) **-çı**^{4} və -gər: kimyaçı-kimyagər və s.

3) **-çı**^{4} və **-ist**: traktorçu-traktorist, tankçı-tankist, avantüraçı-avantürist və s.

4) **-çı**^{4} və - **baz**: quşçu-quşbaz (insan) və s.

5) **-çı**^{4} və **-saz**: saatçı-saatsaz, rəngçi-rənksaz və s.

6) **-çı**^{4} və **-er**: milyonçu-milyoner, aksionçu-aksioner və s.

7) **-çı**^{4} və **-yor**: boksçu-boksyor, kombaynçı kombaynyor və s.

8) **-lı**^{4} və **-sal**: qumlu-qumsal (yer) və s.

9) **-çı** və **-kar**: sənətçi-sənətkar və s.

10) **-lı**^{4} və **ba-**: məzəli-baməzə (uşaq), ədəbli-baədəb (oğlan) və s.

11) **-lı**^{4} və **-lıq**^{4}: güllü-güllük (sahə), daşlı-daşlıq (yer) və s.

12) **-sız**^{5} və **bi-**: vəfasız-bivəfa (adam), savadsız-bisavad (qadın) və s.

13)**-cıq**^{4} və **cığaz**^{4}: uşaqcıq-uşaqcığaz, gəlincik-gəlinciyəz və s.

14) **-caq** və **-ğac**: utancaq-utanğac(qız) və s.

15)**-la**^{2} və **-ca**^{2}: onlarla-onlarca (adam), yüzlərlə-yüzlərcə (nümayişçi).

16) **-dır**^{4}, **-ır**^{4}, **-iz** və **-quz**: yatırmaq-yatızmaq, əmdirmək-əmizmək və s.

17) **-kəz** və **-sət**: görkəzmək-görsətmək və s.

18) **-mtıl (-ımtıl)**^{4}, **- mtraq (-ımtraq), -sov (-msov,-ümsov)** və **-şın**: sarımtıl - sarımtraq - sarımsov - sarışın və s.

19) **-bi** və **sız**: biqeyrət - qeyrətsiz,-binamus - namussuz (insan) və s.

Bunlardan başqa, soy adı düzəldən -ov (ova), -yev (yeva); -zadə və -lı4 kimi şəkilçilər formaca müxtəlif olsa da, eyni mə'na xüsusiyyətinə malikdir: Paşayev-Paşazadə-Paşalı və s.

II. Qrammatik şəkilçilərin sinonimliyi. Burada müxtəlif formalı şəkilçilər eyni funksiya daşıdığı üçün sinonim şəkilçilər hesab edilə bilər. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) **-im** (mən və biz əvəzliklərinin yiyəlik halda qəbul etdiyi şəkilçi) və -ın4 (yiyəlik hal şəkilçisi): mənim, bizim; kitabın və s.

2) **-ın**^{4} və **-dan**^{2} (yiyəlik və çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş isimlər III növ tə'yini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış etdikdə eyni funksiya daşıyır. Bu proses, əsasən, III növ tə'yini söz birləşməsinin ikinci tərəfi substansivləşmiş sözlərlə ifadə olunduqda baş verir: şagirdlərin beşi - şagirdlərdən beşi və s.

3) **-acaq**^{2}, **-malı**^{2} və **-ası**^{2} (gələcək zaman fe'li sifət şəkilçiləri): oxunacaq-oxunmalı-oxunası (kitab) və s.

4) **-ıb**^{4}, **-araq**^{2} (fe'li bağlama şəkilçiləri): alıb-alaraq və s.

5) **-anda**^{2}, **-dıqda**^{4} (fe'li bağlama şəkilçiləri): alanda, aldıqda və s.

III. Şəkilçilərin antonimliyi. Azərbaycan dilində şəkilçilərin antonimliyi onların omonim və sinonimliyinə nisbətən çox azdır və onların antonimliyi artırıldığı sözlərdə yaratdığı müsbət və ya mənfi çalarla əlaqədar olur. Bir-birinə antonim olan şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: a) leksik şəkilçilərin antonimliyi; b) qrammatik şəkilçilərin antonimliyi.

1. Leksik şəkilçilərin antonimliyi. Azərbaycan dilində elə sadə sözlər vardır ki, həmin sözlər onlara artırılan leksik şəkilçilərlə yaranan düzəltmə sözlərlə antonim olur. Bu şəkilçilər, əsasən, flektiv dillərə məxsusdur: na-: mərd - namərd (adam); anti-: faşist-antifaşist (hərəkat); a-:normal - anormal (uşaq) və s. Elə şəkilçilər də vardır ki, onların köməyi ilə yaranan sözlər bir-biri ilə antonim olur:

1) **-lı**^{4} və **-sız**^{4}: ağıllı -ağılsız (adam), rəngli-rəngsiz (şəkil) və s.

2) **-sız**^{4} və - **lıq**^{4}: otsuz-otluq (sahə), gülsüz-güllük (yer) və s.

3) **bi-və-lı**^{4}: bivəfa-vəfalı (yoldaş), bisavad-savadlı (oğlan) və s.

4) **ba-**və - **sız**^{4}: baədəb - ədəbsiz (uşaq) və s.

5) **-aq**^{2} və **-maz**^{2}: qorxaq - qorxmaz (qız), çökək - çökməz (yer) və s.

6) **-ar**^{2} və **-maz**^{2}: yanar-yanmaz(kösöv), axar - axmaz (çay) və s. Azərbaycan dilində komponentləri bu şəkilçilərlə düzələn mürəkkəb sifətlərə də təsadüf edilir: gedər-gəlməz (yol) və s.

7) **-caq** və **-maz**: utancaq-utanmaz (sifət) və s.

2.Qrammatik şəkilçilərin antonimliyi. Qrammatik şəkilçilərin antonimliyindən söz düşəndə ilk növbədə fe'lin inkar şəkilçisi xatırlanır. Bütün təsdiq fe'llər inkar şəkilçi qəbul etmiş həmin fe'llərlə antonim olur: oxumaq-oxumamaq, gəlmək-gəlməmək və s.

Aşağıdakı şəkilçilərdə də antonim çalarlar vardır.

1) **-mış**^{4}, **-dı**^{4} və **-acaq, -ar**^{2} (fe'lin keçmiş və gələcək zaman şəkilçiləri): gəlmişəm - gələcəyəm, gəldi - gələr və s.

2) -mış^4, -dıq^4 + mənsubiyyət şəkilçiləri və **-acaq**^{2}**, -malı**^{2}**, -ası**^{2} (fe'li sifət şəkilçiləri): alınmış - alınacaq(kitab), oxunmuş -oxunmalı (şe'r), aldığım - alınası (qələm) və s.

3) **-ıb**^{4}**, araq**^{2} və **-madan**^{2} (fe'li bağlama şəkilçiləri): alıb, gəlib; alaraq, gələrək - almadan, gəlmədən və s.

ПОЕТИКА ҮЗРӘ АПАРЫЛАН СОРҒУ МӘКТӘБЛИНИН ИНКИШАФЕТДИРИЧИ ВАСИТӘСИ КИМИ

Пиралы ӘЛИЈЕВ,
педагожи елмләр намизәди.

Поетика кениш мәфһумдур вә о мухтәлиф мә'наларда ишләнир. Биз ашағыдакы гејдләримиздә орта үмумтәһсил мәктәбләриндә ше'р нүмунәләри үзрә апарылачаг ишдән данышачағыг.

Сорғу просесиндә шакирдләрин билији мүәјјәнләшдирилир, кенишләндирилир вә инкишаф етдирилир. Һазырда әдәбијјат дәрсләриндә јени билијин верилмәсиндә, көһнә билијин јохланылмасында, системә салынмасында сорғудан кениш истифадә олунур. Доғрудур, тәчрүбәдә билијин јохланмасынын дикәр үсуллары да мөвчуддур. Лакин сорғу ән мүһүм вә башлыча үсул кими өз актуаллығыны сахламагдадыр.

Поетик әсәрин тәдрисиндә истифадә олунан сорғунун мәзмунуна нәләр дахилдир? Фикримизчә, поетик мәтнин, дәрсликдәки мәтнин (араларында чүз'и фәрг ола биләр), мүәллимин мә'луматынын, синифдә ше'р үзрә апарылан сөһбәтин, мүстәгил охунмуш әдәбијјата даир билик вә мә'луматларын јенидән сорушулмасы бураја аид ола биләр. Шакирдин бүтүн фикри фәаллығы: "...тәһлил, тәркиб, мүгајисә, үмумиләшдирмә, мүчәррәдләшдирмә, конкретләшдирмә, тәсниф етмә, системләшдирмә фәал сурәтдә иштирак едир" (Ә.Бајрамов. "Шакирдләрдә тәфәккүр мүстәгиллијинин инкишафы вә тәрбијәси". Бакы, "Маариф", 1966, сәһ.88).

Педагогларын көстәрдији кими, мәктәбләримиздә ирәлиләмә, јени тә'лим үсулларынын тәтбиги сорғунун апарылмасы јериндә, мәзмунунда дәјишиклик олмасыны тәләб едир. Поетиканын тәдрисиндә сорғудан истифадә үзрә апардығымыз мүшаһидә белә бир гәнаәтә кәлмәјимизә имкан вермишдир ки, поетика үзрә јени материалын шәрһиндә сорғу даһа аз тәтбиг олунур. Бу вә ја дикәр әдәби фактын ашкар едилмәси, әсәрин мүәјјән епизодунун јенидән данышылмасы, бир гајда олараг, мүәјјән проблемин һәлли илә бағлыдыр. Јени материалын өјрәдилмәсинин сорғу васитәсилә јохланмасы шакирдин репродуктив вә ахтарыш фәалијјәтинин тенденсијасы илә әлагәдардыр. Сорғу дәрсдә јалныз нәзарәтедичи функсија јеринә јетирмир, дәрсин гијмәтләндирилмәсиндә дә фәал рол ојнајыр. Әсас мәгсәд исә шакирдин поетикаја даир әдәби инкишафына наил олмагдыр. Бу да гаршыда белә бир вәзифә гојур ки, бүтүн дәрс просесиндә сорғу илә шакирдин фәалијјәтинә там нәзарәт олунсун. Әдәбијјат үзрә сорғу апармағын диапозону ајры-ајры репликалардан тутмуш зачота, сөһбәтдән инша јазмаға гәдәр мүәјјәнләшдирилмишдир. Диапозону она көрә кениш шәкилдә көтүрүрүк ки, поетиканын тәдриси үзрә мәктәблиләрин һәгиги мүстәгиллијини тә'мин едән јени иш нөвләрини тәклиф едәк.

Чох тәәссүф ки, әдәбијјат тәдриси методикасы елминдә сорғунун јени системи јарадылмамышдыр. Бәлкә дә бу она көрә беләдир ки, һәлә дә практик олараг онун мәгсәди билликләрин һесаба алынмасы кими галыр. Мәктәблиләрин поетикаја даир әдәби инкишафы исә кортәбии, гејри-ардычыл јохланылыр. Тәчрүбәмизә әсасән дејә биләрәм ки, шакирдләрлә сорғу апараркән биз һеч дә һәмишә фәрдә диггәт јетирмирик. Чүнки фронтал сорғунун күтләви јајылмасы она кәтириб чыхарыб ки, шакирдләр монолог демәји унутмуш вә тез-тез реплика илә кифајәтләнирләр. Буна көрә дә һәмин просесдә мәктәблинин фәрди хүсусијјәтләрини көрмәк вә нәзәрә алмаг чәтинләшмишдир. Ахы фронтал сорғуда белә бир шәрт өн плана чәкилир ки, ким нә сөјләјир зәрури дејил, тәки дејилән дүзкүн олсун.

Сорғунун тәшкилиндә чатышмазлыглардан бири дә шакирдләрә верилән суал вә тапшырыгларын мүчәррәд олмасыдыр. Дәрсдә дәрсликдә верилмиш суал вә тапшырыгларын чавабы өтәри јохланылыр вә шакирдләрдә бу ишә сәтһи јанашма мејли әмәлә кәлир. Мә'лумдур ки, әдәбијјат дәрсләринә һазырлашмаг үчүн шакирд дәрслик материалы, дәфтәриндә апардығы јазылар вә поетик әсәрин мәтни илә ишләмәлидир. Һәлә ки, биздә поетик әсәрин мәтни - мүнтәхабат јохдур. Нечә етмәк лазымдыр ки, поетикаја аид суал вә тапшырыглар лаконик олсун вә фәннин дәриндән өјрәнилмәсинә шакирдләрдә мејл ојатсын? Онлар суаллара әһатәли, долғун, дәгиг чаваб верә билсинләр?

М.А.Рыбникова әдәбијјатын тәдриисиндә "формал инкишаф" вә "фактларын садаланмасы" арасында мүнасибәтдән данышаркән јазырды: "Мә'лум тутумлу материалы изләјәркән, ону чох гијмәтләндирәрәк, биз даһа чох мәдәни шүурун (дүшүнчәнин) гәдрини билмәлијик. Буну нечә едәк, әдәбијјат дәрсләрини нечә апараг ки, материал өјрәниләркән ејни заманда да шакирдләрин мәнтиги габилијјәтләрини инкишаф етдирәк, онун дилини зәнкинләшдирәк, һәм дә онларын бачарыгларыны ашкар едәк" (Рыбникова М.А. "Очерки по методике литературного чтение", изд-3-е-.1963-С.49). М.А. Рыбникова тәрәфиндән гејд едилмиш тәһсил вә тәрбијә, шакирдләрин поетик мәдәнијјәти арасында олан гаршылыглыг бизи инди дә нараһат едир.

Поетиканын тәдрисиндә лазымсыз вә хырда шеј јохдур. Бизчә, шакирди јалныз дәгиг јаддаша, ардычыл вә ајдын шәрһә истигамәтләндирән сорғу, мүасир тәһсиллә шакирд шәхсијјәтинин әламәтләри арасында гаршылыглы әлагәнин әмәлә кәлмәсинә шәраит јарадыр. Бурада шакирдин поетик мәтндән ајрылмасына наил олунмур, мәктәблинин дахили аләминин сөз сәнәтилә узлашдырылмасы јенә дә "јахшы" чаваб алмаг ишиндә зәрури шәрт сајылмыр. Билликләр мәнимсәнилмәмиш, фактлар исә өз-өзлүјүндә галыр, мәктәбли өз чәһдләрилә, габилијјәтилә дүнјаја вә әдәбијјата мүнасибәтдә тә'лим просесиндән ајрылмыш олур. Јалныз репродуксијаја истигамәтләндирилмиш сорғуда шакирд көрүнмүр. О, өзү нәји бачарыр, нә дәрәчәдә поетик әсәри ачмаға гадирдир? О, мүәллимин шәрһинә һансы мүнасибәтдәдир? Алынмыш билликләрдән

нечә фаизи шәхсијјәтин өзүндә галыр, онун әгидәсинә чеврилир, поетиканын гавранылмасы кејфијјәтинә тә'сир едир? Бүгүн бу суаллар әдәбијјат мүәллимләрини һәјәчанландырмаја билмәз. Вәзијјәт тәләб едир ки, сорғуја чохчәһәтли функсија верилсин.

Поетика үзрә апарылан сорғу мүәллимә имкан верир ки, о, синифдә "екс әлагә" јаратсын, көрүлмүш ишин сәмәрәлилијини јохласын. Бу нөгтеји-нәзәрдән сорғу инкишафетдиричи тә'лимдә нәтичәни јохлајан фактлар кими чыхыш едир. Шакирдләрин вә мүәллимин кечмиш фәалијјәти үзәриндә нәзарәт функсијасыны јеринә јетирир. Лакин бурада зәрури олан одур ки, шакирдләрдән биликләрин бирбаша һасил едилмәсини јох, бу биликләрин тәблиғи тәләб олунсун. Јалныз бу вахт биз архајын ола биләрик ки, артыг поетикаја даир биликләр әгидәјә чеврилмишдир. Шакирдләр јадда сахламагла бәрабәр дүшүнмәји дә бачарырлар. Инкишафетдиричи тә'лимә истигамәтләндирилмиш сорғуда биз јалныз конкрет биликләрә вә онларын мәнимсәнилмәсинә нәзарәт етмәмәлијик, бунунла бәрабәр бүтөвлүкдә шакирдин фәалијјәти үчүн зәрури олан бачарыг вә вәрдишләрә диггәти артырмалыјыг.

Сон вахтлар харичи өлкә вә Азәрбајчан педагогикасында, дидактикада, тәтбиги методикасында биликләрин өлчүлмәсиндә јени тенденсија әмәлә кәлмишдир. Һәр бир суал вә тапшырыг нөвү мүәјјән әмәлијјатын мүстәгил структуру кими тәгдим едилмишдир.

Мәктәбдә әдәбијјат курсунун програмлашдырылмыш тә'лим руһунда гурулмасы, шакирдләрин мүәјјән фәалијјәт нөвләринә мүвафиг материалын "пај" вә ја "фрагмент"ләрә ајрылмасы рус методистләри Н.Ј.Мешерјокова вә Л.Ј. Гришина тәрәфиндән тәклиф едилмишдир. (Јешерјокова Н.Ј. Гришина Л.Ј. "О формировании читательских умениј на уроках литературы". "Литературе в школе" - 1976, -№3").

Бизим тәрәфдән һәмин идејаја ујғун ирәли сүрүлән вә практикада сынагдан чыхарылмыш иш исә беләдир, фәалијјәт саһәләринин ајрылмасы (емосијалар, тәсәввүр, поетик әсәрин мәзмун вә формасынын дүшүнүлмәси) сәвијјәләр үзрә гијмәтләндирилә биләр, бу да имкан верәр ки, һәр бир јаш дөврүндә поетика үзрә инкишафын динамикасы изләнилсин.

Бу иш конкрет олараг нечә апарылыр? Мүәллим дәрсин кедишиндә чаваблары гејд едир вә балла гијмәтләндирмәдә үмуми фәаллығы јох, конкрет әмәлијјатлары нәзәрә алыр. Бу заман шакирдләрин јахшы, чәтин, гејри-дәгиг чаваблары да нәзәрә алынмалыдыр. Мүәллимин ил боју дәрсдә гејдләр апардығы дәфтәр ашағыдакы кими ола биләр:

Шакирдләрин сојады	Шакирдләрин поетика үзрә охучу кејфијјәти			
Шакирдләрин сојады	Емосионал реаксија	Мәзмунун дүшүнүлмәси	Тәсәввүрүн иши	Бәдии формаја реаксија
Вәлијева С.	4 5-3 5	- 4 - 4	3 - 5	— 4 -
Пашајева Н.	5-5 4	3 4	- 4	3 - -
Мирзәјева Н.	- - 4	5 - 4	4 - 4	— 5 —
Јусифов Ш.	- - 2	- 2 - -	- - -	- - - -

Һәр графа үзрә дәфтәрдә дөрд-беш гијмәт олдугда мүәллимин һагты вар ки, журналда шакирдә гијмәт јазсын. Әкәр чавабдан имтина олунурса вә онлар үч сајдан чохдурса, онун балы орта гијмәтдән ашағы олур. Журналда иш нөвләрини гејдә алан бир дама да ајырмаг олар. Бунлара јазы ишләринин гијмәтләри дә јазыла биләр. Зәруридир ки, рүб әрзиндә һәр бир шакирдин билији бүгүн көстәричиләр үзрә гијмәтләндирилсин. Шакирдин поетика үзрә фәалијјәтинин белә һесаба алынмасы мүәллимә имкан верир ки, о, һәр бир охучунун фәрди габилијјәтләрини көрсүн вә әдәби имканларын бу вә ја дикәр саһәсиндә синфин ирәли кетмәсини изләсин.

Поетика үзрә сорғунун јени системи методикада даһа бир зәрури мәсәләнин һәллини сөвг едир. Шакирдләрин фәалијјәт нөвләринин һансылары ајрыајры охучу кејфијјәтини ашкар едир? Бу проблемин һәллиндә бир чох чәтинликләр мөвчуддур. Әввәла, шакирд фәалијјәти синкретикдир, поетика исә тәбиәтчә гавраманын бүгүн саһәләриндә биркә вә һазырлыглы иш тәләб едир. Икинчиси, шакирдин ичра етдији бу вә ја дикәр әмәлијјаты (планын, јенидән нағли вә с.) бир шакирдә онун кејфијјәти кими шамил етмәк чәтиндир. Һәр бир иш нөвү чохфунксијалыдыр вә мүхтәлиф ситуасијаларда охучу кејфијјәтинин инкишафына тәкан верә биләр. Лакин поетика үзрә бир чох тәдрис әмәлијјатларында апарычы ајырмаг олар. Шифаһи сөзлә ифадә шакирдин емосионал әһвал-руһијјәсини ашкар едир, шаир фикринин баша дүшүлмәсинә имкан јарадыр, шакирдин нитгини, образлы тәфәккүрүнү инкишаф етдирир. Сөзлә шәрһ шакирд тәсәввүрүнү ашкар едир. Бу онун әсас функсијасыдыр. Она көрә дә бу вә ја дикәр шакирд билијинин кејфијјәтинә даир сорғу вахты ашағыдакы иш нөвләриндән истифадә етмәк олар. I. Емосијалар: ифадәли оху; әсәрин биринчи охунушундан сонра суаллара чаваб; поетик әсәр үзрә шәхси тәәссүратларын, һәјат мүшаһидәләринин чанландырылмасы үзрә суаллара чаваб; поетик мәтнин инчәсәнәтин дикәр һадисәләрилә емосионал гијмәтләндирмә сәвијјәсиндә тутушдурулмасы јолу илә суаллара чаваб; II. Мәзмуну дүшүнмәси: планын тәртиби; јығчам јенидән шәрһ; поетик мәтнин коментаријасы; аналитик суаллара, о чүмләдән проблем характерли суаллара чаваблар; поетик әсәрин композисијасынын шәрһи; поетик әсәрин гаршы-гаршыја гојулмасы; консепсија сәвијјәсиндә мөвзу үзрә јахын олан дикәр инчәсәнәт әсәринин гаршы-гаршыја гојулмасы; III. Тәсәввүр: јарадычы шәкилдә јенидән шәрһетмә (ше'рин лирик гәһрәманынын дәјишмәсилә); шифаһи сөзлә тәсвир; мәнзум драмларын сәһнә тәркиби; сәһнәләшдирмә; композисија вә сүжети фикрән тамамламаг; лирик поеманын әсас епизодларынын инкишаф хәттинин структуру; ше'рин вәзн вә шәкли хүсусијјәтинин тапылмасы; IV. Бәдии формаја реаксија мәтнә јахын јенидән ше'р јазма; үслуби тәһлил; сөз-образларын вә шаир мәтнинин ајдынлашдырылмасы; ше'рин һәјат һадисәләрилә тутушдурулмасы; бејт вә бәндләрлә гурулан ше'рләрин мүгајисәси; образлылыг јарадан васитәләр үзрә иш.

Гејд етмәк лазымдыр ки, I вә III групдакы иш нөвләри сых әлагәдәдир вә тә'лим просесиндә тез-тез бир-бирини әвәз едә биләр. I - IV групларда да поетик әсәрин өјрәдилмәсиндә охшарлыг мүшајиәт олунур. Бу да ајдындыр ки, I вә II група дахил оланлар илк нөвбәдә шакирдин субјектив мөвгејини көстәрир. II вә IV груп пријомларын мүәллиф фикринин ашкарланмасына хидмәт едир, шаирин мөвгејини ачыр. Сорғунун јени тәшкили илә әлагәли олан, шакирдләрин поетика үзрә инкишафы мәгсәдләринә табе олан бир мүрәккәб вәзифә дә ондан ибарәтдир ки, тә'лимин диференсиаллашмасы, дәринләшдирилмиш програм вә дәрсликләрлә ишләјән мәктәбләрин артмасына бахмајараг мәктәблинин әмәлијјат нөвләринин сәчијјәләндирилмәси һәлә дә методикада һәлл олунмајыбдар.

Бу вахт шакирдин инкишаф сәвијјәси експеримент васитәсилә дәгигләшдирилмәли, әмәлијјатларын мүрәккәбләшдирилмәси системи јарадылмалыдыр. Јарадылмышлардан да истифадә етмәк олар. Белә бир иш методикада аз да олса ишләнилмишдир. Проф. Ә.Гарабағлынын шифаһи халг әдәбијјатынын тәд-

риси методикасы вә проф. Ш.Микајыловун әдәбијјат нәзәријјәсинин елми әсасларынын тәдриси јолларыны буна аид едә биләрик. Рус методистләриндән Н.М.Соколованын вә М.Н.Рыбникованын әлдә етдикләри нәтичәләр белә бир системин јарадылмасы үчүн зәмин јарадыр. Н.И.Кудрјашовун әдәбијјатын тәдриси методикасы һаггында фикирләри бу проблемин һәллинә көмәк едир. Методикада тә'лим просесиндә чәтинликләрин арадан галдырылмасы системинин јарадылмасы үчүн (В.А.Николски, З.Ј.Рез, Р.Ф.Брандесов, Л.Ј.Гришина) чох иш көрүбләр. Хүсусилә бунлар бәдии әсәрин емосионаллығы илә әлагәдардыр. Әсәрин мәнтиги гавранылмасы вә бунунла әлагәдар мүрәккәбләшән әмәлијјатлар системинин јарадылмасына В.В.Голубков, Н.О.Корст бөјүк диггәт јетирмишләр. Елә ишләр дә вар ки, бурада јенидән нәглетмәнин функсија вә ардычыллығы ајдын шәкилдә мүәјјәнләшдирилмишдир (В.Ј.Коровина, К.В.Малсева), Т.В.Чирковскаја вә И.В.Розенберг тәрәфиндән белә бир иш шифаһи сөзлә тәсвиретмә илә әлагәдар да апарылмышдыр.

Н.Д.Молдавскајанын, К.И.Беленкијин, Н.А.Демидовун, Ч.Әһмәдовун, А.Һачыјевин, Б.Мурадовун, А.Бабајевин вә дикәр тәдгигатчыларын әсәрләринин нәтичәләри имкан верир ки, шакирдләрин диггәтини бәдии формаја јөнәлдән иш нөвбәләринин мүрәккәбләшдирилмәси системи һәјата кечирилсин.

Лакин поетика үзрә мүасир мәктәби тә'мин едән шакирд фәалијјәтинин һеч бир саһәси үзрә битмиш иш системи һәлә јохдур. Белә вәзијјәт шакирдләрин әдәби-поетик инкишафыны ләнкидир. Сорғу үзрә јенидән һазырланманы битирмәјә имкан вермир. Һәр бир синиф шакирдинә аид тәләбләр формалашдырылмамыш, һәр бир мөвзу үзрә билик даирәси, шакирдин әлдә едәчәји бачарыгларын характери мүәјјән едилмәмишдир.

Бизим тәклиф етдијимиз иш системинин һәлли мүәллимә имкан верир ки, о, бөјүк сајда олан методик васитәләрдән илк нөвбәдә һәр бир шакирд үчүн, мүәјјән синиф коллективи үчүн зәрури оланлары ајдынлашдыра билсин, сорғуда мүәјјән системи формалашдырсын. Шакирдә тә'сирин фәрдиләшдирилмәси вә мүәллимин һәрәкәтинин педагожи чәһәтдән шүурлулуғу әдәбијјатын тәдриси просесиндә кејфијјәтли ирәлиләмәјә кәтириб чыхарачагдыр.

Сорғу шакирд тәфәккүрүнүн гапыларыны ачачаг, онун поезијаја бәләдлилијини дәринләшдирәчәк вә мүкәммәл билик, бачарыг вә вәрдишләрә саһиб олан бир кәнч кими формалашдырачагдыр.

ҺҮСЕЈН ЧАВИДИ ШАКИРДЛӘРИМИЗӘ НЕЧӘ ТАНЫДЫРЫГ?

Искәндәр ОРУЧӘЛИЛИ,
филолокија елмләри намизәди, досент.

Мүәллимләримиз кешмәкешли һәјаты, зәнкин вә мүрәккәб јарадычылығы илә сечилән Һүсејн Чавидлә бағлы әлавә мәнбәләрә тез-тез мүрачиәт етмәли олурлар. Бу еһтијачы нәзәрә алараг чавидшүнас И.Оручәлилинин мәгаләсини дәрч едирик.

Һүсејн Чавид Һачы Молла Абдулла оғлу Расизадә 24 октјабр 1882-чи илдә Ирәван губернијасы, Нахчыван үјезди, Шахтахты кәндиндә анадан олмушдур.

О, кичик јашларында оларкән атасы Нахчыван шәһәринә көчмүшдүр. Һүсејнин ушаглыг вә кәнчлик илләри бу шәһәрдә кечмишдир.

Чавидин атасы молла, анасы диндар бир гадын иди. Бу сәбәбдән дә ата вә ана ону молла етмәк гәрарына кәлирләр. Бу мәгсәдлә ону моллаханаја гојурлар. Чавид үч ил моллаханада охумалы олур.

1896-чи илдә Мәһәммәд Тағы Сидги Ордубаддан Нахчыван шәһәринә көчүр вә бурада "Мәктәби-тәрбијә" адлы јени үсуллу мәктәб ачыр. Чавид ата вә анасындан хәбәрсиз моллаханадан гачыб, Сидгинин мәктәбинә кәлир. Бу, ата вә анасынын гәзәбинә сәбәб олур. Валидејнләри ону мөһкәмчә данлајырлар вә Сидгинин мәктәбинә кетмәји она гадаған едирләр. Һүсејн анасындан јағлы бир чубуг чәзасы алыр.

Сидги вә Мәшәди Гурбанәли Шәрифов ишә гарышыр, Молла Абдулланы јола кәтирирләр. Чавид Сидгинин мәктәбиндә охумаға давам едир. Бу һадисә онун һәјатында бир дөнүш нөгтәси олур. Чавид фитри исте'дады вә чалышганлығы илә Сидгинин севимли шакирдинә чеврилир. Онларын арасында сәмими бир мүнасибәт јараныр.

Аилә тәрбијәси өз ишини көрмүшдү; Чавид дини мөвзуларда ше'рләр јазмаға башламышды. Лакин Сидгидән алдығы тә'лим вә тәрбијә онун дүшүнчәсиндә чидди дәјишикликләр јарадыр. Сидги шакирдинин бәдии јарадычылыға бөјүк марағыны нәзәрә алараг, онунла хүсуси мәшғул олмаға башлајыр. Шакирд мүәллиминдән ше'р јазмағын гајдаларыны өјрәнир. Чох кечмир ки, "Күлчин" тәхәллүсилә јени руһлу ше'рләр јазмаға башлајыр.

Чавид Сидгинин мәктәбини битирәр-битирмәз шиддәтли көз ағрысына тутулур. Мүәллиминин мәслә һәтилә тәһсилини давам вә көзләрини мүаличә етдирмәк мәгсәдилә Тәбризә кедир. О, бурада мүаличә олунур. тәһсилини Талибијјә мәдрәсәсиндә давам етдирир. Дини вә елми биликләрини даһа да дәринләшдирир. Әрәб вә фарс дилләринә даһа мүкәммәл јијәләнир. Севимли мүәллими илә мәктублашыр. Она фәхр илә јазыр:

Шакирдинәм мән һәр заман диләјирәм,
О шән додагларындан бир тәбәссүм өјрәнәм.

О, Тәбриздән Нахчывана гајыдыр. Сонра Урмијаја кедир. Чавид бурада бир нечә ил јашајыр. Халча вә палаз алвери илә мәшғул олур. Шаир бурада гүрбәтин нә олдуғуну анлајыр, һәјатын сәрт һәгигәтләрилә үзләшир. Иран истибдадыны, рус вә инкилис ағалығыны өз көзләрилә көрүр. Јохсуллуг вә сәфаләт ичиндә јашајан инсанлары дүшүнүр, һисс вә дүшүнчәләрини белә ифадә едир:

Тох чөрәк гајғысы билмәз белә,
Ач јаван чөрәк јејәр чох һәвәслә.

Чавид Урмијада икән Сидги зәһәрләндириләрәк өлдүрүлүр. Бу ачы хәбәр ону сон дәрәчә кәдәрләндирир. Шаир мүәллиминин өлүмүнә аид фарсча бир ше'р јазыр, онун хидмәтинә белә гијмәт верир:

Һәјат верди халгына, гаранлыгдан чыхарды,
Онун вәфаты илә јенә чәһаләт артды.

Чавид Урмијадан Нахчывана гајыдыр, сонра исә Күрчүстана кедир. Топладығы сәрмајәни Кахетијада бир ширкәтә гојур. Сонра һәмин ширкәтдән узаглашыр.

Чавид нә молла, нә дә тачир олмаг үчүн доғулмушду. Тале вә һәјат ону елм, билик, һикмәт аләминә чәкирди. О, фикрини Мәшәди Гурбанәлијә билдирир. Гурбанәли бәј ону Истанбула кетмәјә вә бурада тәһслини давам етдирмәјә тәшвиг едир.

Чавид 1906-чы илдә Истанбула кедир. Азад динләјичи кими Истанбул университетинин әдәбијјат шө'бәсинә дахил олур.

О, тарихи, әдәбијјат вә фәлсәфәни чох севдијиндән, университетдә һәмин фәнләрә хүсуси мараг көстәрир. Мәшһур философ Рза Тофигдән фәлсәфәјә даир дәрс алыр. Тәһсилини баша вуранадәк валидәханада јашајыр. Мәшәди Гурбанәли илә тез-тез мәктублашыр, фикирләрини онунла бөлүшүр. Мәктубларындан бириндә өз амал вә дүшүнчәсини белә ифадә едир:

Әсир олдуғум бир шеј варса, о да һәгигәт вә мәһәббәтдир!..

Инчәгәлбли шаир вә философ кими дүшүнән кәнч Чавид һәгигәт вә мәһәббәти өзүнә һәјат идеалы сечир, өмрүнүн сонунадәк һәмин идеала садиг галыр.

Өнчә Нахчыван, сонра Чәнуби Азәрбајчан, хүсусән Истанбул һәјаты Чавидин шүур вә дүшүнчәсиндә силинмәз изләр бурахыр. Истанбул һәјаты ону характерчә мәтинләшдирир, шәхсијјәт вә дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. О, бурада түрк тарихи, түрк әдәбијјаты вә түрк мәдәнијјәтилә таныш олур. Османлы түркчәсини мәнимсәјир. Франсыз дилини өјрәнмәјә чалышыр. Дүнјанын мәшһур философларынын әсәрләрини мүталиә едир. Түрк јазычыларындан Һамиди даһа чох севир. 1909-чу илдә "Чавид" тәхәллүсүнү көтүрүр.

Чавид Истанбулда бир сыра тарихи һадисәләрин шаһиди олур. Кәнч түркләр ингилабыны вә Султан Әбдүлһәмид режимини өз көзләрилә көрүр. Фәгәт сијасәтә гарышмыр. Дост-танышлары султана тәбрик телеграмы көндәрәркән Чавид ора имза атмагдан имтина едир. О, Түркијәдә, Иранда вә Гафгазда баш верән сијаси вә ичтимаи һадисәләрлә марагланыр. Иранда Сәттархан башчылығы илә баш верән мәшрутә ингилабыны изләјир. Иранын мәшһур мәдәнијјәт вә дөвләт хадимләриндән Мәһәммәдәли хан Тәрбијәти, Сејид Һәсән Тағызадә вә шаир Сәид Сәлмаси илә көрүшүб дәрдләшир. Иран ингилабына мүнасибәтдә тәкамүлчү мөвгејиндә дајаныр. Гафгазын ингилабыны Ирана нисбәтән даһа парлаг, Иранынкыны исә даһа гаранлыг көрүр. Чавид, үмумијјәтлә, ингилаблары, о чүмләдән социалист ингилабыны гәбул етмәмиш, чәмијјәтин тәбии вә тәкамүл јолу илә инкишафына үстүнлүк вермишдир.

О, Истанбулда һәм дә бәдии јарадычылыгла мәшғул олур. Ше'рләрини Истанбулун гәзет вә журналларында чап етдирир. "Вәрәмли гыз " ше'ри үчүн бир гәзетин мүкафатыны алыр.

Шаир "Молла Нәсрәддин" вә "Фүјузат" журналлары илә әлагә јарадыр. Әли бәј Һүсејнзадәнин "Түркләшмәк, исламлашмаг вә авропалашмаг" нәзәријјәсилә таныш олур, бүтүн һәјаты вә јарадычылығы боју һәмин мәфкурәнин тә'сири алтында галыр.

Чавид Истанбулда оларкән ачлығын, пулсузлуғун вә сыхынтынын нә олдуғуну бир даһа дәрк едир. О, мадди чәтинликләр ичиндә јашајыр, күнләрлә јарыач-јарытох галыр. Јалныз Гурбанәли Шәрифова ағыз ачыр, ондан мадди јардым алыр. Шәхсијјәт вә мәнлијини һәр шејдән уча тутан мәғрур шаир һеч кимин өнүндә нә сыныр, нә дә әјилир. Әксинә, мүһитә, диләнчилијә мәнфи мүнасибәтини кәскин шәкилдә ифадә едир.

Чавид 1909-чу илдә Истанбул университетини битириб Нахчывана гајыдыр. Бир мүддәт мүәллимлик едир. 1910-чу илдә "Ана" мәнзум драмыны јазыр. Нахчыван мүһити она дар вә чансыхычы кәлир. О, бураны тәрк етмәк мәчбуријјәтиндә галыр. Иш ахтармаг үчүн елбәел кәзир. Бакыја кәлир, Абдулла Шаиглә көрүшүр. Бурада ишә дүзәлә билмир. Кәнчәјә гајыдыр. Абдулла Тофиглә (Сурла) көрүшүр. Кәнчә руһани мәдрәсәсиндә ишә дүзәлир. Сонра Кәнчә дәмир јолунда муһасиблик едир. Кизли полис Чавидин Кәнчәјә кәлишилә марагланыр. Кәнчә губернаторуна онун шәхсијјәти вә фәалијјәти һаггында мүсбәт арајыш верилир.

А.Тофиг 1912-чи илдә вәфат едир. Чавид Ахунд Һүсејн Пишнамаззадә, Һәсән бәј Ағајев, Әһмәд Чавад, Воронтсов, Сисјанов вә б. бәрабәр, онун дәфн мәрасиминдә иштирак едир, достунун өлүмүнә аид бөјүк бир некролог јазыб чап етдирир ("Игбал" гәзети, 18 мај 1912).

Шаир 1912-чи илдә Тифлисә кәлир. Бурада иш тапмаг она асан олмур. О, фәһләлик едир. Сонра Фирудин бәј Көчәрлинин көмәјилә мәктәбдә ишә дүзәлир. Тифлисин һавасы она дүшмүр. О, ағыр хәстәләнир вә хәстәханада јатмалы олур.

Чавид 1912-1914-чү илләрдә Тифлисдә јашамалы вә јаратмалы олур. О, бурада Әзиз Шәриф вә Рза Тәһмасиблә достлашыр. Үзејир бәј Һачыбәјов вә Өмәр Фаиг Не'манзадә илә таныш олур. Азәрбајчан, рус вә күрчү театрларында көстәрилән тамашалара бахыр. Молла Нәсрәддинчи шаирләрлә көрүшүр. Тифлисә мүаличәјә кәтирилән вә мүаличәси баш тутмајан М.Ә.Сабирин Шамахыја јола салынмасында иштирак едир.

Үмумијјәтлә, Тифлис әдәби-мәдәни мүһити, театр һәјаты Чавидин һәјат вә јарадычылығында ајрыча бир мәрһәләдир. О, бурада Ә.Шәрифин тә'сири вә көмәјилә Гәрби Авропа вә рус классикләринин әсәрләрини охујур. "Ана" мәнзум драмыны вә "Кечмиш күнләр" ше'рләр топлусуну китаб шәклиндә нәшр етдирир. "Заваллы гадын" фачиәсини "Марал" ады илә јенидән ишләјир. 1914-чү илдә "Шејх Сән''ан" мәнзум фачиәсини јазмаға башлајыр.

1914-чү илдә дүнја мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар Күрчүстанда вәзијјәт дәјишир. Чавид ораны тәрк едир. Һәмин илдән сонра о, Нахчыванда аз јашајыр. Бакыја кәлир, "Сәфа" чәмијјәтинин мәктәбиндә мүәллимлик едир. А.Шаиг вә С.Һүсејнлә достлашыр. М.Ә.Рәсулзадә илә шәхси мүнасибәт јарадыр. Мүсават партијасына мәхсус "Туртулуш" журналы вә "Ачыг сөз" гәзетилә әмәкдашлыг едир. 1916-чы илдә "Шејх Сән'ан" фачиәсини тамамлајыр. Ондан бә'зи парчалары дөври мәтбуатда, әсәри там шәкилдә исә "Ачыг сөз" гәзетиндә чап етдирир. 1917-чи илдә "Марал" вә "Шејх Сән'ан" фачиәләрини, "Баһар шәбнәмләри" ше'рләр топлусуну китаб шәклиндә нәшр етдирир. "Јашыл гәләмләр" чәмијјәтинин үзвү олур.

Даһа мәһв етди артыг истибдад,
Јахды зүлм атәшилә чанымызы.
Олду һәр бир һүгугумуз бәрбад,
Динләмәз кимсә әламанымызы.

- дејә фәрјад гопаран, вәтәнини азад вә мүстәгил көрмәк арзусу илә јашајан шаир, 1918-чи илдә Азәрбајчанын истиглалијјәт газанмасыны бөјүк севинчлә гаршылајыр.

Һәмин һәјәчанлы күнләрдә Чавид "Тәбриз" меһманханасында галырды. Бакыны ишғал едән вә март гырғыныны төрәдән ермәни силаһлы дәстәләри меһманханаја һүчум един. Шаир әсир алыныр. О, әсирликдән гуртарыб Ирана, орадан исә Нахчывана кедир. "Иблис" мәнзум фачиәсини һәмин дәһшәтли һадисәләрин тә'сири алтында јазыр.

1920-чи илдә гырмызы орду Бакыны ишғал един, Азәрбајчан милли һөкумәти деврилир. Шаир һәјатынын ән кәдәрли күнләрини јашајыр. О, истила илә барышмыр. Болшевик сијасәтини вә социалист ингилабыны гәбул етмир. Өзүнүн "Мәним танрым көзәлликдир, севкидир" естетик идеалыны јени чәмијјәтә гаршы гојур. Вә дејир: Һәзз етмәм фиргәдән, сијасәтдән.

Чавид совет дөврүндә даһа мәһсулдар ишләјир. Әдәбијјатда өз нүфузуну вә мөвгејини горујуб сахлајыр. Өз естетик принсипләринә садиг галыр. Һәгигәтә, мәһәббәтә вә сәнәтә тапынараг, сәрбәст дүшүнүр, сәрбәст јазыб-јарадыр. Сәнәтдә азадлыг вә демократија јолу тутур. "Бәдии әдәбијјат синфи мүбаризә вә сијасәтдән узаг олмалыдыр" дејәрәк, өз естетик көрүшләрини коммунист партијасынын бәдии әдәбијјат саһәсиндәки сијасәтинә гаршы гојур. О, бөһтан вә иттиһамлары сојуганлы гаршылајыр. Сәнәткар адыны вә вичданыны һәр шејдән уча тутан Чавидин сөзү дә, әмәли дә бир олур. Ону "хырда буржуа шаири" адландыранлара белә чаваб верир:

- Ај чаным, хырда буржуа кимдир?! Голундан салладығы сәбәтдә он-он беш јумурта, үч-дөрд јолуг тојуг-чүчә сатан. Мән онларын шаири оларамммы?..

Совет мәддаһлары ону јени гурулушдан јазмаға, социалист ингилабыны вә истиланы тә'рифләмәјә чағырыр. Чавид исә истилаја истиглал демир, болшевикләрин ингилаб гатарына минмир вә билдирир: - Һеч бир тәнгид мәни өз мөвгејимдән дөндәрә билмәз.

Шаир болшевик сијасәтиндән узаг олмаға чалышыр, јери кәләндә шаир достларына дејир: - Бизим сијасәтлә нә ишимиз? Кәлин өз сәнәтимизлә мәшғул олалым.

Чавиди садә јазмаға чағыран Сәмәд Вурғун белә чаваб алыр:

- Сиз садә јазын. Мәним өз јолум, өз әдәби тәһсил вә тәрбијәм вар. Бир дә ше'ри садәләшдирмәк олмаз.

Чавидин сәнәт вә әдәбијјата бахышы нә әдәби тәнгиди, нә дә партијаны разы салмыр. Буна көрә о, ичласларда мәзәммәт едилир, мәтбуатда она һүчумлар башланыр. Халг маариф комиссары Мустафа Гулијевин "Чавид әфәнди, сизин ше'рләриниз бизим һәјатдан кери галыр. Тракторлар чөлләрә сәс салыр, амма сизин ше'рләриниздән трактор сәси кәлмир" сөзләринә гаршы кәскин е'тиразыны билдирир:

- Јолдаш Гулијев, мән сизин кабинетдә нә көрүрәм? Тәбиәт, мәһәббәт, көзәл гадын, гәдәһ, кузә... Нә үчүн о көзәл таблоларын јанында бир трактор шәкли асмамысыныз? Сиз нә заман о таблоларын јанында бир трактор шәкли асаныз, о заман мәним ше'римдән дә трактор сәси ешидәрсиниз!..

Әдәби тәнгид әдәбијјатын вәзифәсини һакимијјәтә вә сијасәтә хидмәтдә, Чавид исә сәнәтә хидмәтдә көрүр вә дејир: - Әдәбијјат башга, сијасәт башга,

тәблиғат даһа башгадыр. Мән сифариш илә әсәр јазмырам. Ганун вә фәрман илә әсәр јазмаг фикрим дә јохдур.

Чавид әдәби дил мәсәләсиндә даһа чидди вә принсипиал мөвгедә дајаныр. Нәшријјата тәгдим етдији әсәрләрин сонунда јазыр: "Имласына тохунулмасын".

Чавидин ијирминчи-отузунчу илләр һәјаты санки туфанлар ичиндә кечир. О, сағдан вә солдан тәнгид атәшинә тутулур. Фәгәт бу тәнгидләр ону сарсытмыр вә бәдии јарадычылығына мане ола билмир. О, даһа илһамла ишләјәрәк, Азәрбајчан әдәбијјатына јени-јени әсәрләр верир. Онун һәр бир әсәринин нәшри әдәби һадисәјә, пјесинин тамашасы театр һадисәсинә чеврилир. Әдәби вә театр тәнгидиндә "Чавид әдәбијјаты", "Чавид театры" анлајышлары мејдана кәлир.

Драматургун "Пејғәмбәр" вә "Топал Тејмур" тарихи драмлары чәмијјәти вәлвәләјә салыр. Һәмин әсәрләрә көрә Чавидә панисламист вә пантүркист дамғасы вурулур. "Шејх Сән'ан" мәнзум фачиәси исә әдәби мәһкәмәјә верилир.

1926-чы илдә Халг Маариф Комиссарлығы мүаличә олунмаг вә буржуа һәјатыны өјрәнмәк үчүн Чавиди Берлинә вә Парисә көндәрир. О, Берлинә кедир, амма Парисә кедә билмир. Берлиндә мүајинәдән кечир, Боден курорт шәһәриндә мүаличә олунур. "Азәр" поемасы үчүн материал топлајыр. "Көмүр мә'дәниндә" парчасыны орада јазыр. Берлиндә рус вә күрчү мүһачирләрилә таныш олур. Вәтәнә дөндүкдән сонра һәмин тәәссүрат вә мүшаһидәләринин тә'сири алтында "Князь" мәнзум фачиәсини јазыр. Мүһачир һәјатыны Азәрбајчан драматуркијасына кәтирир, Антон сурәтилә Сталинин прототипини јарадыр.

Чавид өмрүнүн мә'насыны кәнч нәслин тәһсил вә тәрбијәсиндә көрүрдү. Бу сәбәбдән о, али вә орта ихтисас мәктәбләриндә мүәллимлијини давам етдирир. Педагожи институтда вә театр техникумунда, маариф идарәсинин тәшкил етдији курсларда мүһазирәләр охујур. 1932-чи илдә Азәрбајчан Дил, Әдәбијјат вә Сәнәт Институтуна биринчи дәрәчәли мәсләһәтчи тә'јин едилир.

Өлкәдә коммунист режими мөһкәмләнмишди, социализм галиб кәлмишди. Анчаг социализм Чавидә галиб кәлә билмәмишди. Шаирлә һөкмдар арасында зиддијјәтләр кәскинләшмишди; М.Ч.Бағыров чыхышларындан бириндә Чавидә хәбәрдарлыг едәрәк дејирди: - Түркијәдә булунан мүсаватчылар Чавидә Азәрбајчанын милләтчи бир шаири кими бахмагда давам едирләр. О өзүнү гәти сурәтдә јенидән гурмалы, мүсават мәфкурәси вә мүсават үнсүрләрилә мүбаризә апармалыдыр.

Азәрбајчанда сијаси репрессија аб-һавасы һөкм сүрүрдү. Өзүнә вә сөзүнә архајын шаир бу һагда һеч дүшүнмүрдү. Шаир өз ишиндә, кизли полис өз ишиндә, һөкмдар өз ишиндә иди. Үзејир бәј Һачыбәјов Чавидлә мәсләһәтләшәрәк "Шејх Сән'ан" операсы, Мүслүм Магомајев "Иблис" операсы јаратмаг һәвәсинә дүшмүшдү. Драматург исә сон әсәри олачаг "Иблисин интигамы" драмы үзәриндә ишләјирди.

1936-чы илин декабрында Халг Дахили Ишләр комиссарлығында Чавидә кизли иш ачылыр. Онун һәбси үчүн арајыш һазырланыр. Арајышда тәпәдәндырнағадәк мүсават идејалы бир адам олмасы, милләтчи кәнчләри башына топлајараг, онлары мүсаватчы руһунда тәрбијә етмәси, кизли пантүркист әксингилаби тәшкилатда чалышмасы көстәрилир. Һәмин арајыша әсасән Чавидә чинајәт иши ачылыр. 1937-чи ил ијунун үчүндән дөрдүнә кечән кечә онун евиндә ахтарыш апарылыр. Шаир һәбс едиләрәк, зиндана салыныр. Јазычы-

ларын ичласында о, "халг дүшмәни" кими "ифша" едиләрәк, Азәрбајчан Шура Јазычылар Иттифагынын үзвлүјүндән чыхарылыр.

Чавид зинданда бир нечә дәфә сорғу-суала тутулур. Һәмин сорғу-суаллардан бир епизоду мүәллимләрин нәзәринә чатдырмағы мәгсәдәујғун һесаб едирәм.

Прокурор: - Истинтага мә'лумдур ки, сиз кизли әксингилаби милләтчи тәшкилатын үзвүсүнүз.

Чавид: - Мән бу фикри гәти рәдд едирәм!..

Прокурор: - Сиз инадкарлыг көстәрәрәк, истинтагын фикрини јајындырырсыныз. Әксингилаби кизли тәшкилатын үзвү олдуғунузу пәрдәләмәјә чалышырсыныз.

Чавид: - Тәкрар едирәм, мән - Һүсејн Чавид һеч бир вахт, һеч бир заман әксингилаби кизли милләтчи тәшклатын үзвү олмамышам.

Прокурор: Бәс һәмфикирләринизин ифадәләри?

Чавид: Мән нә едим ки, ифадә верәнләр көкүндән јалан дејирләр.

Прокурор: Сиз һәр вәчһлә чинајәтдән јаха гуртармаға чалышырсыныз. Кәләчәкдә дә белә етсәниз, вәзијјәтиниз даһа пис олачаг... Мүсават һакимијјәти илләриндә нә ишлә мәшғул олмусунуз?

Чавид: - Әввәлчә семинаријада, сонра исә гызлар мәктәбиндә дәрс демишәм.

Прокурор: - Һансы мүсават журналы илә әлагә сахлајырдыныз?

Чавид: - "Гуртулуш" вә "Јашыл гәләм" журналы илә.

Прокурор: Мүсават партијасы вә онун лидери Мәһәммәд Әмин Рәсулзадәјә мүнасибәтиниз?

Чавид: 1919-чу илдән нә мүсават партијасы, нә дә онун лидери илә һеч бир әлагәм олмајыб.

Прокурор: - Берлиндә һансы мүсаватчыларла көрүшмүсүнүз?

Чавид: - Һеч бири илә.

Прокурор: Түркијәдә һансы пантүркистләрлә әлагәниз олуб?

Чавид: - Һеч бири илә.

Прокурор: - Бәс Исмајыл Һикмәт, Хәлил Фикрәт?

Чавид: - Онларла Бакыда Јазычылар Иттифагынын кечирдији тәдбирләрдә көрүшмүшәм.

Прокурор: Сиз һәр вәчһлә пантүркист, панисламист, буржуа-милләтчи симанызы киздәдирсиниз.

Чавид: - Мән һәмин бөһтанлары да рәдд едирәм! Бир һәгигәт варса, о да мәним дедикләримдир...

Нә ағыр зиндан һәјаты, нә һәдә-горхулар, нә дә дөзүлмәз шәраит шаирин полад ирадәсини гыра билмир. О өзүнү һеч бир шејдә күнаһкар сајмыр. Зинданда Аллаһа хитабла үсјанкар руһда бир ше'р јазыр. Зинданда сорғу-суала тутулан шаир, шериндәАллаһы сорғу-суала тутур.

Мәни сән јох, јаратмышам сәни мән!
Вәһмдән, чәһлдән, чәһаләтдән.
Сән нәсән? Шүбһә, көлкә, зүлмәт, әдәм...
Һәр нә вар орталыгда һәпси мәнәм.

Чавид ики ил (1937-1939) Бакыда ХДИК-нын дахили һәбсханасында вә Кешлә зинданында сахланылыр. Она аиләсилә көрүш гадаған едилир. Иши Москваја көндәрилир. Хүсуси мүшавирәдә она антисовет тәшкилатда вә тәблиғатда иштиракына көрә сәккиз ил иш кәсилир. Чавидин ислаһ-әмәк дүшәркәсинә көндәрилмәсинә гәрар верилир. О, 1939-чу илин јајында вәтәниндән сүркүн едилир. Сүркүндән габаг аиләсилә илк вә сон дәфә көрүшүр. Узаг Шәргә јүк гатарында јола сылыныр. Дөрд ај јол кедир. Пајызда Магадана чатыр. Шаир Шималын сәрт иглим шәраитинә вә ағыр мәһбус һәјатына дөзә билмир, хәстәләнир. Шәрг мәһбуслар дүшәркәсинин әлилләр зонасына көндәрилир. О, ағыр хәстә олмасына бахмајараг, аиләсинә никбин руһда мәктублар көндәрир. Әлилләр зонасында һәмјерлиләрилә көүшүр. Онлардан бири Гасым Ваһабзадә олур. О, јундан тохунмуш чанлығыны әјниндән чыхарыб Чавидә кејиндирир.

- Нә гәдәр очаг башында отурмушам, чаным гызмајыб. Амма сәнин ананын тохудуғу бу чанлыг чанымы гыздырды, - дејә-шаир она миннәтдарлығыны билдирир.

Гасым онун јазы-позусу илә марагланыр. Чавид дејир: - Јазмаға имканым јохдур. Бурада бир парча кағыз тапмаг бөјүк хошбәхтликдир. Бә'зән нә исә јазырам, сонра јандырырам.

- Бајаг јандырдығыныз нә иди? - дејә, - Гасым марагланыр. Чавид дејир:

- Ше'р иди. "Тәнһа" адлы бир ше'р.

- Бәс нә үчүн јандырдыныз?

- Сизи көрдүм, даһа тәнһа дејиләм.

Гасым јенидән сорушур:

Чавид әфәнди, сиз һәгигәтән Иблисин варлығына инанырсыныз?

Шаир она диггәтлә вә мә'налы бахараг дејир:

- Сән Иблисин сон монологуну диггәтлә оху. Иблис вә Пејғәмбәр һаггында јазмышам. Кери гајытсам, "Аллаһ" адлы бир пјес дә јазачам.

Чавид ики илә јахын Магаданда сахланылыр. О, 1940-чы илдә Сталинә әризә јазыр. 1941-чи илин јајында Магадандан Гәрб мәһбуслар дүшәркәсинә көчүрүлүр. Магадандан јајда јола салынан шаир Иркутск вилајәти, Тајшет рајону, Шевченко кәндинә пајызда чатыр. Ону 21 сајлы калонун әлилләр хәстәханасына гојурлар.

Чавид өмрүнүн сон күнләрини хәстәханада кечирир. Онун ајагларынын алтыны сојуг апармышды. Сојугдан сепсис әмәлә кәлмишди. Шаир һәмин хәстәликдән 5 декабр 1941-чи илдә вәфат едир. Онун өлүмү һаггында акт јазылыр. Мејид хүсуси тибби мүајинәдән кечирилир. Шаир декабрын 7-дә Шевченко кәндинин гәбиристанлығында дәфн едилир.

1956-чы илдә Чавидә бәраәт верилир. 1982-чи илдә Һәмид Чәфәров онун архив сәнәдләрини әлдә едир. Һәмин илин октјабрында о, Телман Әлијев вә Закир Нәсиров Иркутск вилајәтинә кедирләр. Архив сәнәдләри әсасында Чавидин гәбрини ахтарыб тапырлар вә онун чәназәсини вәтәнә кәтирирләр. Өнчә Бакыда, сонра Нахчыванда матәм мәрасимләри кечирилир. Чавидин чәназәси нојабрын үчүндә ата-баба јурдунда, вахтилә анасы дејәркән гачыб тут ағачына чыхдығы јердә торпаға тапшырылыр.

БӘХТИЈАР ВАҺАБЗАДӘНИН ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ОРТА МӘКТӘБДӘ

Емма ХӘЛИЛОВА,
Азәрбајҹан Мүәллимләр Институтунун кабинет мүдири.

Тәһсил ислаһаты үмумтәһсил мәктәбләриндә һуманитар фәнләрин, о ҹүмләдән әдәбијјатын тәдриси гаршысында мүһүм вәзифәләр гојур. Дөвләтимизин башчысы Һејдәр Әлијев ҹәнабларынын дедији кими: "Әдәбијјатымызы билмәк лазымдыр. Әдәбијјатыны билмәјән адам јүксәк мәдәни сәвијјәјә чата билмәјәҹәкдир. Бу дәрсләрә фикир вермәк лазымдыр".

Әдәбијјат дәрсләринин мүвәффәгијјәти програм вә дәрсликләрин кејфијјәтиндән чох асылыдыдыр. Бу бахымдан Азәрбајҹанын Халг Шаири Б.Ваһабзадәнин орта мәктәб дәрсликләринә салынмыш әсәрләринин бә'зиләрини нәзәрдән кечирмәк мәгсәдәмүвафигдир.

Мә'лумдур ки, бәдии әсәрләрдән нүмунәләрин тәдрисинин әсасы ибтидаи синифләрдә гојулур. Она көрә дә мөвзу бахымындан өнҹә ибтидаи синифләрин "Оху" дәрсликләрини нәзәрдән кечирмәји мәгсәдәујғун һесаб едирик.

Бөјүмәкдә олан нәслин мәктәбә гәдәм гојан күндән А.Сәһһәт, М.Ә.Сабир, А.Шаиг кими шәхсијјәтләрлә бәрабәр Б.Ваһабзадәнин дә әсәрләрилә таныш олмасы, онун јарадыҹылығындан мә'нәви гида алараг пәрвәриш тапмасы тәгдирәлајигдир. Ибтидаи синиф дәрсликләринин тәртибчиләри бөјүк шаирләримизин јарадыҹылығына даһа һәссаслыг вә диггәтлә јанашараг I, II, III синифләрин "Оху" дәрсликләриндә шаирин јарадыҹылығына кифајәт гәдәр јер ајырмышлар: "Мүәллим" ("Әлифба"), "Китаб" ("Оху"-2), "Бајраг" ("Оху"-2, алтернатив дәрслик), "Әлчәк" ("Оху").

"Мүәллим" ше'ри мүәллим шәхсијјәтинә, онун нүфузуна, фајдалы әмәјинә вә бу әмәјә һөрмәт етмәјин ваҹиблијинә һәср олунуб. Бу ше'р васитәсилә кичик ушагларда мүәллимләринә һөрмәт вә мәһәббәт һисси ојаныр. Шакирдләр дәрк едирләр ки, һәјатда олан бүтүн пешә вә вәзифә саһибләри, мәһз, мүәллимләрин әмәји сајәсиндә јетишмишләр:

Еј һөрмәтли мүәллим,
Һәр көнүлдә јерин вар.
Һәр кәнддә, һәр шәһәрдә
Сәнин мејвәләрин вар.

Б.Ваһабзадәнин "Китаб" ше'ри билик мәнбәји олан китаба һөрмәт вә мәһәббәтдән бәһс едир. Санки бу ше'р дә "Мүәллим" ше'ринин давамыдыр. Бәнзәрсиз исте'дад саһиби "китабы" да "мүәллим" адландырыр вә мүәллимлә мүгајисә едир. О көстәрир ки, китаб да мүәллим кими инсанлара дүзкүн јол көстәрир, дүнјанын бүтүн сирләрини өјрәдир, көзләрә нур верир:

Бу дүнјанын һәр сиррини
Бизә дејир бу китаблар.
Өмрүмүзүн јолларына
Нур чиләјир бу китаблар.

Даим халгыны вә вәтәнини азад вә мүстәгил көрмәк истәјән әсл вәтәндаш шаир "Бајраг" ше'риндә даһа үлви бир мәгсәдә тохунмушдур. Мүстәгиллијимизин рәмзи олан үчрәнкли бајрағымыз бөјүк мәһәббәтлә тәсвир олунур. Бу ше'р васитәсилә шакирдләримиздә вәтәнимизә, доғма бајрағымыза мәһәббәт һисси ашыланыр:

Бајраг мәнлијимдир,
бајраг кимлијим.
Бајраг - өз јурдума өз
һакимлијим.

Гардаш Түркијә Ҹүмһуријјәтинин сабиг президенти Сүлејман Дәмирәл ҹәнабларынын бу ше'ри әзбәр сөјләмәси һәр бир азәрбајҹанлынын гәлбини ифтихар һисси илә долдурурду. Мүәллимләримиз һәмин ше'ри ушаглара әзбәрләдәркән буну да хүсуси гејд етмәлидирләр.

"Әлчәк" ше'риндә көзләринин нуруну нәвәси үчүн тохудуғу әлҹәјин илмәләринә гатан Пәри халанын һәссаслығы, мәһәббәти тәсвир олунур. Ушаглар бу ше'р васитәсилә узун илләрин тәҹрүбәсиндән һаваларын нечә кечәҹәјини нәнәнин асанлыгла дујдуғуну көрүрләр. Бу ше'р парчасы мәктәблиләри бөјүкләрә һөрмәт етмәк вә еһтирам руһунда тәрбијә олунмасына көмәк едир:

Гызым, дејим, бил сән дә,
Гыш сәрт олар
Ала чинар јарпағыны
Ағаҹындан төкәндә
Буну мәнә нәнәм дејиб,
О замандан һәр ил мән
Јохлајырам, дүз дә чыхыр.
Јалан олмаз ел дејән.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин "Азәрбајҹан дили" дәрсликләриндә шаирин әсәрләри өзүнәмәхсус јер тутур. Бу ше'рләр ашағыдакылардыр: "Шәһидләр"(Азәрбајҹан дили IV синиф), "Гышын сон күнләри"(Азәрбајҹан дили V синиф), "Мәним анам"(Азәрбајҹан дили, VI синиф), "Мәктәб јолларыI (Азәрбајҹан дили IX синиф), "Ики саат" (Азәрбајҹан дили X синиф), "Садә адамлар" (Азәрбајҹан дили X синиф).

Севимли шаиримиз "Шәһидләр" ше'риндә 20 Јанвар шәһидләрини үрәк ағрысы илә тәсвир едир. Мүстәгиллијимиз, азадлығымыз уғрунда гурбан кетмиш бу вәтәнпәрвәрләри көјләрә уҹалдыр:

Гатил күлләсинә гурбан кедиркән,
Көзүнү сабаһа дикди шәһидләр.
Үчрәнкли бајрағы өз голларыјла,
Вәтән көјләринә чәкди шәһидләр.

Дәјәрли шаиримиз "Гышын сон күнләри" ше'риндә јурдумузун тәбиәтини, фәсилләрини, онун фүсункарлығыны сонсуз мәһәббәтлә тәсвир едир:

Биз севирик өлкәмизин
Һәр фәслини әзиз достлар.
Бизим елдә көзәл олур,
Һәм гарлы гыш, һәм дә баһар.

"Мәним анам" ше'риндә ана адынын мүгәддәслији, үлвилији, сафлығы, тәмизлији тәсвир олунур. Шаир бу ше'рдә газандығы мөвгејә көрә анасына борҹлу олдуғуну сөјләјир:

Јох, мән һечәм,
мән јаланам
Китаб-китаб сөзләримин
Мүәллифи мәним анам.

Көзәл мүәллим, көзәл шаир "Мәктәб јоллары" ше'риндә өзүнүн ушаглыг досту, һәмдәми адландырдығы мәктәби чатдығы сәадәтин ачары һесаб едир. Б.Ваһабзадә кечдији јолларын ән шәрәфлисини мәктәб јоллары сајыр, бүкүнкү һәјатыны алдығы билијә көрә мәктәбә, мүәллимә борчлу олдуғуну сөјләјир:

Јарараг кечмишәм сәнин үстүнү,
Бүрүјән думаны, бүрүјән сиси.
Сәнсән өмрүм боју, һәјатым боју,
Кечдијим јолларын ән сәрфәлиси.

"Ики саат" ше'ри јер үзүнүн илк космонавты Ј.Гагаринә һәср едилмишдир. Шаир бөјүк һүнәр көстәрән инсаны тәрәннүм едәрәк шәрәфинә алгышлар дејир:

Алгыш шәрәфинә, алгыш мин кәрә,
Сән, еј фәзаларын илк вәтәндашы.
Сәнин һүнәринлә дәјди көјләрә
Торпагдан учалан инсанын башы.

Б.Ваһабзадә "Садә адамлар" ше'ри васитәсилә кәнчләримиздә әмәјә, зәһмәтә мәһәббәт һисси ојадыр. Инсанын пешәни јох, пешәнин, сәнәтин, әмәјин инсаны учалтдығыны дејир:

Мәним кәнч охучум, буну јахшы бил,
Шөһрәт дә зәһмәтдән гүввәт алмалы.
Вәзифә инсана шан-шөһрәт дејил,
Инсан вәзифәјә шөһрәт олмалы.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, милли мәктәбләримизин јухары синифләринин програм вә дәрсликләриндә дөврүмүзүн бөјүк шаири Б.Ваһабзадәнин әсәрләринә чох аз јер верилмишдир. Тәкчә алтынчы синфин дәрслијинә шаирин "Һәјат, сән нә ширинсән" ше'ри салынмышдыр. Б.Ваһабзадә кими милли шаирләримизин јарадычылыг мәзијјәтини тәкчә бу ше'рлә ушаглара чатдырмаг олмаз.

Јери кәлмишкән демәк истәрдик ки, Түркијә Республикасынын мәктәб дәрсликләриндә Б.Ваһабзадә јарадычылығына кениш јер верилдији һалда, Азәрбајҹан үмумтәһсил мәктәбләринин Әдәбијјат програмында шаирин јарадычылығынын бир ше'рлә тәмсил олунмасы тәәссүф доғурур. Бизчә әдәбијјат програмларында дәјишиклик апарылмалы, зәманәмизин бөјүк шаири, чанлы классики Б.Ваһабзадәнин фундаментал әсәрләриндән бә'зиләри, мәсәлән, өзүндә һәм кечмишимизи, һәм дә мүасир дөврүмүзү әкс етдирән "Өзүмүзү кәсән гылынч" драмы, ики јерә парчаланмыш вәтәнин фәрјады олан "Күлүстан" поемасы, дилләр әзбәри "Шәнбә кечәси" програмда өз әксини тапмалыдыр.

Дилимизин сафлығы вә тәмизлијинин горунмасы бахымындан, халгын, милләтин мәнафеји, азадлыг, мүстәгиллик, өзүнүдәрк вә милли өзүнүтәблиғ нөгтејинәзәриндән Б.Ваһабзадә јарадычылығы чохшахәли вә өнәмлидир. Јенијетмә вә кәнчләр бөјүк шаирин јарадычылығыны дәриндән өјрәнмәли вә севмәлидирләр.

НИЗАМИ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ТҮРК СЕВКИСИ

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ,
профессор.

Дүнја әдәбијјаты корифејләри арасында өзүнәмәхсус јер тутан көркәмли сәнәткарлардан бири бөјүк Азәрбајҹан шаири Низами Кәнчәвидир. Низами јарадычылығыны сәчијјәләндирән әсас чәһәтләрдән бири онун әсәрләринин дәрин елми-фәлсәфи тутума малик олмасыдыр. О, садәчә сөз гошан јох, философ шаирдир. Низаминин әсәрләриндә (кичик вә бөјүклүјүндән асылы олмајараг) охучуну һејрәтә кәтирән дәрин елми-фәлсәфи фикрин поетик диллә ифадә олунмасыдыр. Она көрә Низаминин әсәрләрини мүхтәлиф саһәләрә аид елми анлајышлары билмәдән, дәрк етмәдән баша дүшмәк чәтиндир. Бу чәтинлик тә'лим просесиндә, хүсусилә үмумтәһсил мәктәбләриндә (үмумтәһсил мәктәбиндә ајры-ајры синифләрин әдәбијјат програмында Низаминин јарадычылыг нүмунәләри өјрәдилир) даһа ајдын нәзәрә чарпыр.

Низами әсәрләрини мә'лум сәбәбләрә көрә фарс дилиндә јазмышдыр. Бу да бә'зән шаирин милли мәнсубијјәти һаггында дүзкүн олмајан мүлаһизәләрин сөјләнмәсинә, "Низами Иран шаиридир" кими јанлыш фикирләрин мејдана чыхмасына сәбәб олур. Лакин һәгигәтә ујғун олмајан мүлаһизәләри чавабсыз бурахмаг олмаз. Бу вә ја дикәр сәһв мүлаһизәјә, шаирин јарадычылығына истинад едәрәк чаваб вермәк һәр бир азәрбајчанлы зијалынын, еләчә дә түрк зијалысынын борчудур.

Тәәссүф доғуран одур ки, Түркијәдә дә Низами азәрбајчанлы кими јох, Иран шаири һесаб едилир. Түркијәдә олдуғум күнләрдә Адана шәһәриндәки Чукурова Университетиндә мәни әдәбијјат бөлмәсинин рәһбәри профессор, доктор Мине Менки илә таныш етдиләр. Һәмин профессор ортајашлы, меһрибан, өз мүһитләриндә сәриштәли, мәһсулдар әдәбијјат тарихчиси кими танынан бир алимдир. Профессор Мине Менки 1995-чи илдә Анкарада нәфис шәкилдә чап олунмуш "Әски түрк әдәбијјаты тарихи" адлы китабыны мәнә һәдијјә етди. Бу китаб мәним үчүн, сөзүн һәгиги мә'насында, чох гијмәтлидир. Китабы орадача өтәри нәзәрдән кечирдим, Әлишир Нәваи, Мәһәммәд Фүзули һаггында мә'лумат верилдији диггәтими чәлб етди. Низами Кәнчәви һаггында мә'луматла марагландым, лакин китабда буна раст кәлмәдим. Суалла профессора (китабын мүәллифинә) мүрачиәт етдим. Профессор чавабында: "-Низами Иран әдәбијјатынын тәркибиндә өјрәдилир. Сәбәбини сорушдум, - о, бүтүн әсәрләрини фарс дилиндә јазыб, Иран шаиридир"- деди. Сөһбәт мәндә тәәссүф һисси доғурду.

Сонрадан китабы диггәтлә охудум. Түркүн дилини, психолокијасыны, адәтән'әнәсини билмәјән Низамини иранлы һесаб едирсә, бәлкә дә дөзмәк олар, лакин түркүн түркү инкар етмәси өзүнү инкардыр. Бу исә дөзүлмәздир, тәәссүбкеш охучунун үрәјини ағрыдыр. Мүәллиф, Гүтб һаггында мә'лумат верәркән јазыр: "Бу дөнемдә Алтынорду (Гызылорда-Ш.М.) саһасында ислами әдәбијјатын тәмсилчиләриндән Гүтбү көрүрүз. Санатчынын "Хосров вә Ширин" адлы месневиси булунмагдадыр. Хосров вә Ширин 14-чү јүз ил Кыпчак әдәби ди-

лијлә јазылмыш, Иранлы шаир Низаминин ајны адлы фарсча месневисинин чеврисидир". Јахуд: башга бир бөлмәдә - Фүзули бөлмәсиндә мүәллиф јенә дә јазыр: "12-чи јүзилдә Иранлы шаир Кенчели Низами, бу конуда илк кез Хәмсә"си ичәрисиндә ишләјәрәк бир месневи јазмыш, Низамидән сонра иранлы вә түрк бир чох "Лејли вә Мәчнун" һекајәсини јенидән јазмышлардыр".

Кәтирилән игтибаслардан ајдын олур ки, әдәбијјат тарихчиси кими танынан профессор Мине Менки Низами әсәрләрини фарсча јаздығына көрә ону Түркијәдә бөјүјән кәнчләрә Иран шаири кими тәгдим едир. Әсәрләринин јазылдығы дилә көрә шәхсијјәтин милли мәнсубијјәти һаггында јанлыш мә'лумат вермәк әдәбијјат тарихчиси үчүн кобуд сәһвдир. Бир чәһәт дә тәәссүф доғурур: Мине Менки Низами һаггында апарылан тәдгигатлара да мүнасибәт билдирмир. М.Рәсулзадә "Азәрбајчан шаири Низами" адлы тәдгигат әсәрини Түркијәдә јашадығы илләрдә јазмыш вә 1949-чу илдә Анкарада чап етдирмишдир. Фикримизчә; "Әски түрк әдәбијјаты тарихи" кими чох мәс'улијјәтли бир саһәни ишләјән алим ады чәкилән тәдгигат әсәринә нәзәр салмалы, ја онунла разылашмалы, ја да елми полемикаја кириб фикрини әсасландырмалы иди.

Бу ону көстәрир ки, Низамини иран шаири һесаб едәнләр онун әсәрләрини диггәтлә охумамышлар.

Шаир "Хосров вә Ширин" поемасынын "Нәсиһәт вә сон сөз" һиссәсиндә дејир:

Ше'ри охунанда бу Низаминин,
Өзү дә һәр сөздә көрүнәр јәгин.
Кизләниб өзүнү вермәзми нишан,
Сәнә һәр бејтиндә бир сирр данышан?
Јүз ил сонра сорсан бәс о һардадыр?
Һәр бејти сәсләнәр: "Бурда, бурдадыр!"

Мүдрик шаир заман кечдикчә шәхсијјәтинин мүгәддәсләнәчәјини узагкөрәнликлә тәсәввүр етмишдир, лакин онун руһуну инчитмәмәк шәртилә "Јүз ил сонра сорсан" ифадәсиндә "мүәјјән сәһвә јол вермишдир", бәлкә дә тәвазөкарлыг етмишдир. Нәинки јүз ил, мин илә јахын заман өтүр, лакин шаирин јарадычылығы өз тәравәтини һәлә дә сахлајыр вә бундан сонра да сахлајачагдыр.

Әсәрләриндән Низаминин кимлији ајдынлашыр. Низами түркдүр-азәрбајчанлыдыр. Әкәр мәсәләјә үмуми мүлаһизә јүрүтмәклә јанашмалы олсаг Низаминин Гафгаза вурғунлуғу һарадан кәлир? Нә үчүн "Хосров вә Ширин" мачәрасынын бир әлјазмасынын Бәрдәдә олдуғуну дејир?

Таныјан јохдур бу көзәл алмасы,
Бәрдәдә вар иди бир әлјазмасы.

Јахуд, "Искәндәрнамә" әсәриндә Бәрдәнин көзәллијини охучунун диггәтинә хүсуси чатдырараг јазыр:

Бәрдә нә көзәлдир, нечә көјчәкдир,
Јазы да, гышы да күлдүр-чичәкдир...

Шаир бә'зиләринин күман етдији кими иранлы олсајды, Бәрдәнин јазыны, гышыны белә инчәликлә нечә биләрди вә ону нә үчүн белә тәсвир едәрди? Тарихи мәнбәләрдән мә'лум олдуғуна көрә Македонијалы Искәндәр Азәрбајчана кәлмәјиб, лакин Низами әсәриндә Искәндәри Азәрбајчана кәтирир, Бәрдәнин көзәллији гаршысында һејрәтә салыр, бу көзәллији јарадан гадын һөкмдар Нүшабә илә гаршылашдырылыр. Фикримизчә, халгын әдәбијјатынын тарихи һаггында фикир сөјләмәјә чәсарәт едән алим дејилән деталлардан дүзкүн нәтичә чыхармағы бачармалы иди. Бүтүн бунлар Низаминин түрклүјүнә (азәрбајчанлы олмасына), һәм дә ону үрәкдән севмәсинә ишарәдир.

Јахуд да Низами түрк дејилдирсә "Лејли вә Мәчнун" поемасында Ширван шаһы Ахистанын

"... Бу мөвзу шаһыдыр бүгүн сөзләрин,
Лајигдир бу сөзә сәнин һүнәрин.
Бу тәзә кәлинә чәкәндә зәһмәт,
Фарс,әрәб дилијлә вур она зинәт...
Түрк дили јарашмаз шаһ нәслимизә,
Әскиклик кәтирәр түрк дили бизә..."

кими тәклифинә гаршы шаир нә үчүн һиддәтләнирди? Әкәр Низами иранлыдырса (јә'ни түрк дејил, фарсдырса) шаһ да она фарс дилиндә јазмағы тәклиф едирдисә, шаир бу тәклифдән нијә наразы галмалы иди? Ону әсәбиләшдирән, ашағыдакы мисралары демәјә вадар едән нә иди?

Гуллуг һәлгәсинә дүшдү гулағым,
Ган вурду бејнимә, әсди додағым...
Өмрүм виран олду, солуб саралдым,
Бу әмрин өнүндә чавабсыз галдым.

Баша дүшмәк о гәдәр дә чәтин дејил ки, шаири әсәбиләшдирән, додағыны әсдирән доғма ана дилинә-түрк дилинә шаһ тәрәфиндән һәгарәтлә бахылмасы иди. Көстәрилән мисралар ачыг дејир ки, Низами түркдүр, һәм дә олдугча тәәссүбкеш, дилинин, милләтинин гејрәтини чәкән бир түркдүр. "Ган вурду бејнимә..." сөзләри милли гејрәтин, дил тәәссүбкешлијинин ифадәсидир.

Низами "Хәмсә"синә дахил олан поемаларда шаирин кимлијини-милли мәнсубијјәтини, онун әсл түрк олдуғуну мүәјјәнләшдирмәјә имкан верән белә фактлар истәнилән гәдәрдир. Әдәбијјат тарихчиси белә фактлардан дүзкүн нәтичә чыхармағы бачармалыдыр. Бунлардан әлавә шаирин әсәрләриндә онун түрклүјүнү (азәрбајчанлы олмасыны) ачыгча тәсдиг едән ифадәләр дә аз дејил. Нүмунә кими "Хосров вә Ширин" поемасындан ашағыдакы мисралары нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

Оху бу дастаны гәлбиндә кәдәр,
О көзәл Ширинчүн ағла бир гәдәр.
Чүнки тез тәрк етди о бу аләми,
Чаванлыгда солду гызылкүл кими
Гыпчак бүтүм тәки ох кими сүздү,
Афаг севкилимин санки өзүдү...
Әғјара гәзәбли, мәнә меһрибан,
Көнүл јолдашымды о назлы чанан
Түркләртәк олмушду бир көчә мөһтач,
Түркләртәк еләди јурдуму тарач.
О түркүм кетдисә бир күн чадырдан
Сахла түркзадәми сән еј јарадан!

Шаир әсәрин әсас образларындан олан Ширинин өлүмүнә ачыјыр, ону һә-

јат јолдашы гыпчаг гызы Афага бәнзәдир, һәтта "Афаг севкилимин санки өзүдү" дејир, онун өлүмүнә тәәссүфләнир вә танрыја-јарадана мүрачиәтлә "сахла түркзадәми сән еј јарадан" дејир. Мәкәр "түркзадәми" сөзүнүн мә'насы ајдын дејилми? Әкәр Низами түрк дејилсә, өз оғлуна нечә түркзадә дејә биләрди?

"Хосров вә Ширин" поемасында түрклүкдән сөз дүшмүшкән бир мәсәләјә дә мүнасибәт билдирмәк истәрдик. М.Рәсулзадәнин јухарыда адыны чәкдијимиз әсәрини Низами јарадычылығы үзрә апарылан мүвәффәгијјәтли тәдгигат әсәри һесаб едирик. Лакин М.Рәсулзадәнин Ширинин ермәни гызы олдуғу фикри илә разылашмаг чәтиндир, бәлкә дә мүмкүн дејил. О,јазыр: "Ермәни шаһзадәси Ширин-христиан, Иран шаһзадәси Хосров-атәшпәрәст иди".

Низами Аллаһын мө'мин бәндәләриндән бири иди вә она шејх Низами дејирдиләр, исламын тәләбләрини јеринә јетирдији әсәрләриндән мә'лумдур. Охучу, хүсусилә тәдгигатчы чидди бир суал гаршысында галыр: халг арасында мүгәддәс бир шејх кими танынан Низами дүнјасыны дәјишмиш севимли һәјат јолдашыны ермәни гызына бәнзәдә биләрдими? Фикримизчә, бу мүмкүн дејил. Икинчиси, Ширинин психолокијасынын түрк психолокијасы олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк о гәдәр дә чәтин дејил. "Мәһин Банунун Ширинә өјүд вермәси" һиссәсиндә Ширин бибисинин мәзәммәтинә гаршы:

Једди парлаг көјә анд ичди Ширин,
Мүгәддәс китаба кејләди јәмин:
"Көзүмдән ганлы јаш төксә дә һејһат,
Олсам, олачағам бир һалал арвад".

Фикримизчә, бу мисралар гадын ләјагәтинә, исмәтинә, "арвад һалаллығына" түрк бахышынын ифадәсидир. Нәфсини чиловлајыб ләјагәтини, исмәтини горумаг, демәк олар ки, поемада тәсвир олунан һадисәләр ичәрисиндә гырмызы хәтт кими диггәти чәлб едир.

Ширин түрк дастанларында, хүсусилә "Китаби-Дәдә Горгуд"дакы гадынлары (мәсәлән, БануЧичәк) хатырладыр: ат чапмаг, горхмазлыг, човкан вә с. кими чәһәтләрдә бәнзәрлик вар. Шүбһә јохдур ки, бу чәһәт дә түрк психолокијасындан кәлир.

Әсәрдә Ширинин хүсусилә ермәни дејил, түрк олмасына даир ачыг ишарәләр дә чохдур. Нүмунә кими Мәһин Бану Ширинә өјүдүндә дејир:

Әкәр о ајдырса, биз афитабыг,
О Кејхосров, бизсә Әфрасијабыг.
Јарашмаз кишинин далынча дүшмәк,
Бу сифәт гадында олмасын кәрәк...
Билирсән, баш уча олдуғу заман,
Хошдур әрә кетмәк ешгбазлыгдан...

Мисралардан көрүндүјү кими, Мәһин Бану өзләринин кимлијини ајдын билдирир, Әфрасијаб нәслиндән олдугларыны дејир, Әфрасијаб исә Туран һөкмдарыдыр. Јахуд:

... Онларла кәлдикдә Ширин үз-үзә,
Јағлы дил төкәрәк башлады сөзә:

"Бисмиллаһ, едирәм чөлләрә хурам,
Бәлкә тор гурарам, бир гуш тутарам".

"Бисмиллаһ" дејиб ишә (сөзә) башламаг, фикримизчә, мүсәлманлара, о чүмләдән түркләрә хасдыр.

Кәтирилән парчалардан ајдын олур ки, Низами Ширини охучуја түрк кими тәгдим едир.

Низами Кәнчәвинин јарадычылыг нүмунәләри бүтөвлүкдә түрк психолокијасынын бәдии иникасыдыр. Шаирин әсәрләриндә улу бабаларымызын һәјат тәрзи, милли адәт-ән'әнәләринин ифадәси, халг тәчрүбәсиндән, јарадылыш һаггында түрк анламы әсасында јаранмыш әфсанә вә рәвајәтләрдән бол-бол истифадә кениш јер тутур. Низами чох бөјүк вәтәнпәрвәр вә халгынын адәт вә ән'әнәсинә һөрмәт едән шаирдир. Доғрудур, Низами дүшүнчә тәрзи е'тибарилә милли мәһдудијјәтдән узаг сәнәткардыр, ону дүшүндүрән үмумбәшәри идејалардыр, бүтөвлүкдә инсандыр, әдаләтлидир вә идарәетмәдә әдаләт нүмунәси түрк олдуғуну дејир. Буну ајдын баша дүшмәк үчүн "Сирләр хәзинәси" әсәриндә "Гары вә Султан Сәнчәр дастаны"ндан ашағыдакы мисралара нәзәр салмаг олар:

Аләми алт-үст едиб таламысан елләри,
Халга хејрин дәјибми шаһ олан күндән бәри.
Шан-шөһрәти дүнјаја сығышмазды түркләрин,
Өлкәси әдаләтлә күллү јазды түркләрин.
Залымлығын бәллидир, ишин-пешән таландыр,
Сән ки, һиндли гулдурсан, түрк олмағын јаландыр...
Инсан инди тапармы, араса әдаләти,
Зүмрүд гушу апарыб һараса әдаләти.

Фикримизчә, верилән мисраларын мә'насынын изаһы үзәриндә баш сындырмаға еһтијач јохдур, фикир там ајдындыр. Бу, Низаминин түркә олан мүнасибәтидир. Гарынын тәләб етдији әдаләт шаирин романтикасынын нәтичәсидир. Шаир һаглы олараг өлкәнин әдаләтли шан-шөһрәт газаначағы фикрини ирәли сүрүр, бунун үчүн дә түркү әсас ме'јар һесаб едир. Көрүнүр, Султан Сәнчәрдән әввәл түрк өлкәсиндә әдаләтин мүәјјән әламәтләри олмуш, Султан Сәнчәрин дөвләти идарәетмә үсулунда әдаләт принсипи позулдуғу үчүн гары ону "әкәр сәндә әдаләт јохдурса, сән түрк дејилсән", дејә-иттиһам едир.

Шаир өлкәдә әдаләтин јохлуғуну чох марагы бир рәмзлә ифадә едир: ону Зүмрүд гушунун апардығыны дејир. Зүмрүд гушу көзәкөрүнмәз әфсанәви гушдур, рәвајәтә көрә Елбрус дағынын әлчатмаз зирвәсиндә јашајыр, әдаләт онун ганадынын алтында өзүнә мәскән салыб, јә'ни әлчатмаз олуб. Шаир буна тәәссүф едир вә бунун үчүн Султан Сәнчәрин өлкәни идарәетмәсини түркә лајиг билмир, ону һиндли гулдур адландырыр.

Низами јарадычылығында түрк горхмаз, икид, дөјүшкән тәсвир олунур. Бу чәһәти шаир "Искәндәрнамә"нин "Шәрәфнамә" һиссәсиндә даһа габарыг верир: Искәндәрин ордусу рус ордусу илә гаршылашыр. Искәндәр рус ордусунун сајча чох (өн чәбһәдә доггуз јүз миндән артыг), һәм дә дөјүшкән олдуғуну е'тираф едир, лакин өз адамлары гаршысында сөјләдији нитгиндә руслар үзәриндә гәләбә чалачағына инаныр, бу ишдә түркләрә әмин олдуғуну билдирир. Бу бахымдан ашағыдакы мисралары нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир:

... Хәзәр дағындан чин сујуна гәдәр,
Түркләрлә долудур бүтүн бу јерләр.
Билирәм румлары севмәјир бир түрк,
Румлара кинләри русдан да бөјүк,
Түркләрин охујла јенә бир заман
Габар әскик олмаз рус ајағындан...
Јахуд башга бир јердә:

Зорба түрк борусу етдикчә шиддәт,
Түркләрин голуна кәлирди гүввәт.

("Шәрәфнамә")

Бу парчада Низами һәм түркләрин мәскунлашдығы әрази һаггында мә'лумат верир, ејни заманда онларын јүксәк дөјүш габилијјәтинә малик олдуғуну дејир. "Түрк борусу дедикдә түркләрин дөјүш шејпуру нәзәрдә тутулур. "Зорба" сөзүндән шаир шејпурун тә'сир күчүнү артырмаг үчүн епитет (бәдии тә'јин) кими истифадә етмишди. Шејпурун сәси шиддәтләндикчә түркләрин голуна гүввәт кәлмәси онларын дөјүш руһундан, горхмазлығындан хәбәр верир. Түрк гәһрәманлығы чинли түрк гызынын шәхсиндә даһа габарыг нәзәрә чарпыр. Һәмин һиссәдә дејилир: Чин Хаганы (Хаган да түркдүр) Искәндәрә вердији чохлу һәдијјәләр арасында үчүнү (ат,гуш,кәниз) хүсуси тәгдим едир вә һәр биринин хүсусијјәтини һөкмдарын нәзәринә чатдырыр:

Нә кимсә бөјлә ат минмишдир һәлә,
Нә бөјлә бир гуш кәтирмиш әлә.
Демәјә нә һачәт, бир заман кәләр,
Һәр бири көстәрәр бөјүк бир һүнәр.
Күл үзлү кәниздир бөјлә бир көзәл,
Көзәлликдә јохдур өзүнә бәдәл.
Анадан доғулмуш онда үч хисләт,
Онун дөрдүнчүсү тапылмаз әлбәт.
Биринчи көзәлдир, бәрабәри јох,
Чан алыр, чәннәтдә белә пәри јох.
Икинчи, күчлүдүр, һәм дә дөјүшкән,
Гачмаз дөјүш күнү мәрд кишиләрдән.
Үчүнчү, јох сәсдә она бир бәдәл
Шән, шаграг нәғмәси Зөһрәдән көзәл.
Көзәл сәс салынча пәсдән, учадан,
Нәғмәсиндән јатар һәм гуш, һәм илан.

Искәндәр Хаганын вердији һәдијјәләри мәмнунлуг һисси илә гәбул едир, лакин кәнизин гәһрәманлдығына инанмыр вә гадында бу кејфијјәти гијмәтләндирмир, бир гәдәр дүшүндүкдән сонра

"Вүчуду кејинсә кәскин полады,
Мәрдликдә пајы јох, гадындыр ады" гәнаәтинә кәлир.

Кәнизи гәбул етсә дә она әһәмијјәт вермир, адыны да унудур. Һәдијјә олунан түрк гызы Искәндәрин она гаршы лагејдлијиндән сыхылараг ордуја гошулур.

Искәндәрин гошуну рус сәркәрдәси Гынталын гошуну илә гаршылашыр. Әввәлчә пәһләванла тәкбәтәк вурушмасы башланыр. Илк күнләр рус пәһләванлары рум пәһләванлары үзәриндә гәләбә чалыр. Дөрдүнчү дөјүшдә Искәндәрин гошунундан намә'лум бир әскәр (Искәндәрә һәдијјә едилән түрк гызы) мејдана атылыр. Бешинчи, алтынчы вурушмада јенә дә үзүөртүлү мејдана атылыб ачыг вурушур, русларын гырхдан чох адлы-санлы дөјүшчүсүнү мәһв едир.

Кимлији мә'лум олмајан әскәрин чәлдлијини, дөјүш тактикасыны кәнардан мүшаһидә едән Искәндәр, "Бу гола, гылынча ешг олсун", - дејә өјүр вә ифтихар һисси кечирир, онун һаггында:

Дејирди: - Доғурдан да бу әр оғлу әр
Дөјүшдә мәрдликлә көстәрди һүнәр.
Көрсәјдим үзүнү, икидлијинә
Верәрдим јүз башы бағлы хәзинә...

Танынмајан әскәр дөрдүнчү, бешинчи, алтынчы дөјүшләрдә үзү өртүлү мејдана атылыб дөјүшүр, гаранлыг дүшәндә үзү өртүлү ордуја гарышыр. Искәндәр онун кимлији илә марагланыр. Ону һөкмдарын һузуруна кәтирирләр. Искәндәр бу дөјүшкән әскәрин кимлијини сорушдугда әскәр чавабында:

Мән һаман кәнизәм еј шаһым инан,
Бакирә гызлардан сечмишдир хаган...
Пәрдәнин ардында отурду сәнсиз,
Анмады бир дәфә, унутду тәмиз.
Олдугча сыхылдым падшаһдан узаг
Даваја чәлб етди мәни сыхылмаг.

Искәндәр бу чәсур гызы динләдикдә олдугча шад олуб ону әзизләјир, гадында горхмазлығы, дөјүшкәнлији гәбул етмәмәкдә сәһвә јол вердијини анлајыр.

Низами Кәнчәви түркүн көзәллијини диггәтә хүсуси чатдыраараг дәрин севки илә васф едир. Буну "Једди көзәл" поемасында верилән ашағыдакы мисралардан ајдын көрмәк олур:

Дедим: - Еј севкилим мурадын нәдир?
Шөһрәтин, шанын вар, де адын нәдир?
Деди:- Бир түркәм, мәнә тај олмаз,
Назәнин бәдәнәм, адым Түркүназ.

Шаирин ајры-ајры әсәрләриндән кәтирилән нүмунәләрдән ајдын көрүнүр ки, Низами бүтүн јарадычылығы боју түркү, онун дилини дәрин мәһәббәтлә васф етмишдир, түрк олмајан адамда исә белә севки ола билмәз. Һаглы олараг дејилир: "Өзкә оғул севә билмәз јад ата".

Низаминин түрк олдуғуну әсасландырмаг үчүн әсәрләриндән истәнилән гәдәр факт кәтирмәк олар. Лакин фикримизи М.Рәсулзадәнин чох көзәл бир үмумиләшдирмәси илә тамамламаг истәјирик:

"Көзәл илә бөјүјә-түрк, көзәллик илә бөјүклүјә-түркләк, көзәл вә бөјүк сөзә-түркчә, көзәллик вә бөјүклүк дијарына -Түркүстан дејән шаирә һансы ағыз "О, түрк дејилдир" дејә биләр".

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал. Фразеоложи бирләшмәләрлә (сабит сөз бирләшмәләрлә) ифадә олунан чүмлә үзвләри гурулушча нечәдир?

Н. Гәзәнфәров,
Бакы шәһәри.

Чаваб. Мүвафиг әдәбијјатларда вә дәрсликләрдә бирмә'налы шәкилдә гәбул едилир ки, сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан чүмлә үзвләри гурулушча мүрәккәбдир. Анчаг бурада сәрбәст сөз бирләшмәләри нәзәрдә тутулур. Чүнки сабит сөз бирләшмәләри (фразеоложи бирләшмәләр) лексик ваһидләрдир. Елә она көрә дә мәктәб дәрсликләриндә бунлар лексиколокијанын тәркибиндә өјрәдилир (Бах: Ә.Әфәндизадә, Б.Әһмәдов "Азәрбајчан дили", V синифләр үчүн, 1999, сәһ.82-86), VII-VIII синфин дәрслијиндә дә "сөз бирләшмәси" ады алтында анчаг сәрбәст сөз бирләшмәләри тәгдим едилир. Нитг һиссәси кими фразеоложи бирләшмәләрин әксәријјәти фе'лдир. Һәр һалда V синфин ады чәкилән дәрслијиндәки нүмунәләрин һамысы фе'ли фразеоложи бирләшмәләрдир (үрәји ағзына кәлмәк, көзү су ичмәмәк вә с.). VI синфин дәрслијиндә дә фразеоложи бирләшмәләр фе'л һесаб едилир. "Дилимиздә мүрәккәб фе'лә охшар, әслиндә исә мүәрккәб олмајан фе'лләр дә вар. Бунларын бир групу мүрәккәб фе'лләр адланыр, дикәр групу исә фразеоложи бирләшмәләрдир" (Б.Әһмәдов, А.Ахундов "Азәрбајчан дили", VI синифләр үчүн, 1998, сәһ.13). Демәли, орта мәктәб дәрслијинә көрә, фразеоложи бирләшмәләр нитг һиссәсидир. VII-VIII синифләр үчүн "Азәрбајчан дили" дәрслијиндә ајдын шәкилдә јазылыб: "Нитг һиссәләри илә ифадә олунан үзвләр садә, сөз бирләшмәләри илә ифадә олунанлар мүрәккәб үзвләр адланыр" (Г.Казымов, Ј.Сејидов "Азәрбајчан дили", VII-VIII синифләр үчүн, 1998, сәһ. 52). Бир дә гејд едәк ки, синтаксисдә сөз бирләшмәләри ады алтында сәрбәст сөз бирләшмәләри баша дүшүлүр. Ајры-ајры чүмлә үзвләринин гурулушундан бәһс едәркән дә һеч јердә онларын фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунмасындан сөһбәт кетмир; нитг һиссәләри, јахуд сөз бирләшмәләри илә ифадәси көстәрилир. Али мәктәб дәрсликләриндә дә мәсәлә беләә гојулур: "Садә хәбәрләр лексик ваһидләрлә, башга сөзлә, садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб сөзләрлә, јә'ни нитг һиссәләри илә вә лексик (фразеоложи) бирләшмәләрлә ифадә олунур" ("Мүасир Азәрбајчан дили", IV һиссә, 1972, сәһ.158). Демәли, фразеоложи бирләшмәләрлә ифадә олунан чүмлә үзвләри гурулушча садә һесаб едилмәлидир.

Суал. II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында табелилик әлагәсинин һансы нөвү вар?

С.Әһмәдов,
Сабирабад рајону.

Чаваб. II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи икинчи тәрәфә идарә (гејри-муәјјән јијәлик һалда олдуғу үчүн), икинчи тәрәфи исә биринчи тәрәфә узлашма әлагәси (мәнсубијјәтә көрә) илә бағланыр. Дәрсликдә (Г.Казымов, Ј.Сејидов "Азәрбајчан дили", VII - VIII синифләр үчүн, 1998, сәһ. 95). Һәм икинчи, һәм дә үчүнчү нөв тә' јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында узлашма әлагәсинин олдуғу гејд едилир. Анчаг нә јанашма, нә дә идарә әлагәсинин шәрһиндә бу тә' јини сөз бирләшмәләринин (II вә III нөв) тәрәфләри арасында табелилик әлагәләриндән һансынын мөвчудлуғу көстәрилмир. Верилән нүмунәләрдә дә II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринә аид мисаллар јохдур. Орта мәктәб дәрслијиндә бу һиссәнин мүәллифи проф. Ј.Сејидов "Мүасир Азәрбајчан дили" (IV һиссә, 1972) китабында јазыр: "Икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында гаршылыглы табелилик әлагәси вар: биринчи тәрәф идарә әлагәси илә икинчи тәрәфә, икинчи тәрәф исә узлашма әлагәси илә биринчи тәрәфә табе олур" (сәһ. 44). Бу фикир Елмләр Академијасынын нәшри олан "Мүасир Азәрбајчан дили" (1981) китабында да тәсдиг едилир: "Икинчи нөв исми сөз бирләшмәләринин тәрәфләри арасында узлашма әлагәси олдуғу кими, идарә әлагәси дә вардыр... Идарә әлагәси икинчи тәрәфин биринчи тәрәфи өзүнә табе етмәси вә бунун нәтичәсиндә биринчи тәрәфин гејри-мүәјјән јијәлик һалда ишләнмәси илә изаһ олунур" (сәһ. 74). Анчаг Ј.Сејидов 1992-чи илдә нәшр етдирдији монографијасында 1972-чи илдә нәшр олунан китабдан вердијимиз ситатда "идарә" сөзүнүн редакторларын "мәсәләнин маһијјәтини анлаја билмәдикләриндән" кетдијини гејд етмиш вә онун јериндә "јанашма" олдуғуну көстәрмишдир. (Ј.Сејидов "Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри", 1992, сәһ.118). Јә'ни профессорун фикринчә, II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин тәрәфләри арасында јанашма вә узлашма әлагәләри вар. Беләликлә, долашыглыг јаранмышдыр. Долашыглыг јарадан бир мәсәлә дә јанашма әлагәсинә орта мәктәбдә верилән тә'рифдир: "Табе сөзүн һеч бир грамматик шәкилчи гәбул етмәдән әсас сөзә табе олмасына јанашма дејилир" (VII- VIII синифләрин көстәрилән дәрслији, сәһ.41).

Бизчә бу тә'риф јанлышдыр. Нијә?

Әввәла, гејри-мүәјјән тә'сирлик һалда олан сөз дә тә'сирли фе'лә һеч бир грамматик шәкилчи гәбул етмәдән табе олур. Мәсәлән, "Китаб алды", "Дәрс охујур" вә с. Анчаг бу сөзләрин арасында идарә әлагәсинин олдуғуну һеч кәс инкар етмир.

Икинчиси, "Сән кәл" типли чүмләләрдәки икинчи сөз дә һеч бир грамматик шәкилчи гәбул етмәдән биринчи тәрәфә табе олур. Анчаг бу әлагә дә јанашма јох, узлашмадыр.

Үчүнчүсү, бу тә'риф II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфинин икинчи тәрәфә јанашма әлагәси илә бағланмасы фикриндә проф. Ј.Сејидова һагг газандырса да, елә ејни дәрсликдә онун өзүнүн идарә әлагәсинә вердији тә'рифлә зиддијјәт тәшкил едир: "Әсас сөзүн тәләби илә табе сөзүн исмин адлыг һалындан чыхыб башга һала дүшмәсинә идарә әлагәси дејилир" (сәһ.39). Мәкәр гејри-мүәјјән јијәлик һал адлыг һалдан башга һал дејил? Нәзәрә алсаг ки, II нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин биринчи тәрәфи гејри-мүәјјән јијәлик һалда олур, мәсәлә ајдынлашар. Әкәр бу бирләшмәләрдә биринчи тәрәф адлыг һалдан чыхыб, башга һала - гејри-мүәјјән јијәлик һала дүшүрсә, демәли, идарә олунур, јә'ни икинчи тәрәфә идарә әлагәси илә бағланыр. Бизчә, јанашма әлагәсинә орта мәктәб дәрслијиндә верилән тә'рифин јухарыда көстәрдијимиз долашыглыглар јаратдығыны нәзәрә алыб, ону елә һәмин тә'рифин мүәллифи Ј.Сејидовун башга бир тә'рифи илә әвәз етмәк даһа мүнасибдир: "Табелилик әлагәсиндә олан ики сөз арасында узлашма вә идарә әлагәләри јохдурса, бу сөзләрин әлагәси јанашмадыр" (Ј.Сејидов "Азәрбајчан дилиндә сөз бирләшмәләри", 1992, сәһ. 118).

Суал. Сифәтин мүгајисә дәрәчәсинин шәкилчиләри лексик, ја грамматик шәкилчиләрдир?

Р.Гәрибова,
Бакы шәһәри.

Чаваб. Сифәтин мүгајисә дәрәчәләринин шәкилчиләри лексик (сөздүзәлдичи) шәкилчиләрдир. Анчаг буну да мүшаһидә етмәк чәтин дејил ки, бу сөздүзәлдичилик вә ја лексик мә'наны дәјишдирмәк габилијјәти, дејәк ки, - лы4; -чы4; -ла2 типли лексик шәкилчиләрдәки гәдәр дејил. Она көрә дә елми әдәбијјатларда мүгајисә дәрәчәсинин шәкилчиләрини лексик-грамматик шәкилчиләр адландырырлар. Анчаг "Лексик-грамматик шәкилчиләрин сөзүн лексик мә'насына тә'сиринин грамматик мә'насына тә'сириндән даһа үстүн олдуғу" да гејд едилир. Сифәтин дәрәчә шәкилчиләри илә јанашы, бура фе'лин нөв шәкилчиләри дә аид олунур. Орта мәктәбдә фе'лин грамматик нөв шәкилчиләринин лексик шәкилчиләр кими өјрәдилмәси шүбһәсиздир. Анчаг дәрәчә шәкилчиләри барәдә дәрсликдә belә ајдын мүнасибәтә раст кәлинмир. Сифәтин дәрәчә шәкилчиләринин лексик (сөздүзәлдичи) олдуғуну ашағыдакы мүддәалар да тәсдиг едир:

а) Мә'лумдур ки, "Сөзләр бүтүн лүғәтләрдә јалныз башланғыч формада өз әксини тапыр" (V синфин көстәрилән дәрслији, сәһ.114) "Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти"ндә һәм "гырмызы", һәм дә "гырмызымтыл" (сәһ.148), һәм "узун", һәм дә "узунсов" (сәһ.505) вә с. сөзләри верилмишдир. Әкәр дәрәчә шәкилчиләри грамматик олса иди, бу сөзләр лүғәтә јалныз шәкилчиләрсиз (гырмызы, узун) дүшәрди. Чүнки "Сөзүн грамматик шәкилчиләрини атсаг, јердә галан һиссәси онун башланғыч формасыдыр" (көстәрилән дәрслик, сәһ.114).

б) Грамматик шәкилчиләр, мә'лум олдуғу кими, јазылышча ики вә дөрд чүр олур. Башга сөзлә,һеч бир грамматик шәкилчи бир чүр јазылмыр, бир чүр јазылан шәкилчиләрин һамысы лексик шәкилчиләрдир. Сифәтин мүгајисә дәрәчәсинин шәкилчиләри ичәрисиндә бир чүр јазыланы да вар: "-сов" (узунсов).

Суал. "Белә әсәби данышма" чүмләсини үзвләринә көрә нечә тәһлил етмәк олар?

Ә.Әскәров,
Бакы шәһәри.

Чаваб. "Данышма" - фе'ллә ифадә олунан садә фе'ли хәбәр, "белә" вә "әсәби" сөзләри исә һәмчинс олмајан тәрзи-һәрәкәт зәрфликләридир. Һәмчинс үзвләрин бир нечә хүсусијјәтини өзүндә дашыса да, бу зәрфликләр она көрә һәмчинс дејил ки, араларында табелилик әлагәси мөвчуддур; ("әсәби") сөзү "данышма" сөзүнә, "белә" исә "әсәби" сөзүнә јанашма әлагәси илә бағланыб. Көрүндүјү кими, бу үзвләр бир-бирини тәдричән ајдынлашдыран үзвләрдир. Бурада "белә" сөзүнүн синтактик вәзифәси, јә'ни тәрзи-һәрәкәт зәрфлији олмасы аид олдуғу сөзүн синтактик ролундан чох асылыдыр. Белә ки, онун аид олдуғу сөз ("әсәби") тәрзи-һәрәкәт зәрфлији олдуғу үчүн "белә" сөзү дә онун "орбити"ндән чыха билмир. "Әсәби" сөзү тә'јин јериндә ишләндикдә "белә" сөзү дә ејни гајдада гејри-һәмчинс тә'јин ролунда ишләнәчәк. Мәсәлән: "Белә әсәби мүдир мүәссисәни чәтинликлә идарә едәр".

Акиф МӘММӘДОВ,
педагожи елмләр намизәди.

ДҮШҮНӘН ВӘ ДҮШҮНДҮРӘН ПОЕЗИЈА

Рамин ӘҺМӘДОВ,
АПУ-нун досенти.

Будур, Р.Рзанын 90 иллик јубилејидир. Јашасајды бу тәнтәнәдә өзү дә иштирак едәрди, тәбрикләрә, алгышлара, күл-чичәк дәстәләринә, көрүшләрә, өпүшләрә лагејдликлә дејәрди: "Бүтүн бунлар нәјә кәрәкдир? Мән бунлары чох көрмүшәм. Аллаһ, сән мәни "достларын" сәрин аһларындан, јаланчы алгышларындан гору!. Бир дә әлавә едәрди: "Ачын, тајбатај ачын пәнчәрәләри. Мәнә тәмиз һава верин, мән бу тәмизлији удум. Мән о тәмизлији севмишәм..."

Бәли, Рәсул Рза шәхсијјәти бүтөвлүкдә тәмизликдир. Тәмизлијин, паклығын поетик һармонијасыдыр. Инсан севиниб шадлананда, кәдәрләниб гәмләнәндә, нәфәси тәнкијәндә тәмиз һава удмаг истәдији кими мә'нән гидаланмаға еһтијач һисс едәндә Р.Рзанын ше'рләрини охумаг арзусунда олур.

Белә бир сәнәткары кәнч нәслә танытмаг, әсәрләриндән нүмунәләри шакирдләрә өјрәтмәк тәкчә тә'лими јох, тәрбијәви бахымдан да әһәмијјәтлидир. Мараглыдыр ки, шаирин поезијасы онун мә'нәви аләми, шәхсијјәти барәдә долғун тәсәввүр јарадыр. Тә'лим просесиндә мәсәләләрин мәһз бу тәрәфинә диггәт јетирилмәси вачибдир.

Доғрудан да, онун поезијасы өмрүнүн күзкүсүдүр. Шаирин сәнәткар өмрү кәдәрли вә хошбәхт нотларла әвәзләнир. Кәнчлијиндән орижинал шаирлик исте'дадыны нүмајиш етдирә билиб. Мөвзулары јашадығы сосиализм гурулушу илә һәмаһәнк олдуғу үчүн гаршысында кениш јол ачылмышдыр. О, бу јолда инамла аддымлајараг, хүсусән јарадычылығынын илк дөврләриндә сосиализм гуручулуғуну, онун һуманист сәсләнән идејаларыны тәрәннүм едән үрәк долусу ше'рләр, нәғмәләр гошмушдур. "Болшевик јазы", "Ленин", "Бу күнүн һәгигәти", "Гүрур нәғмәси", "Комсомол сөзү", "Октјабр нәғмәси", "Совет Иттифагы Коммунист Партијасына," "Гызаран бајраглар", "Ленин поемасы" вә с. кими ше'рләр инсаны һәр чәһәтдән хошбәхт көрмәк истәјән шаирин вичдан сәсиндән хәбәр верир. Октјабрла јашыд оланларын чоху бу инамла беләчә ирәлиләјир, јашадыглары чәмијјәтин бүтүн чидди нөгсанларына бахмајараг, шән кәләчәјә бөјүк үмидлә ше'рләр һәср едирләр. Һәтта күзәранларындан килејли оланда да, инамлары гырыланда да 37-нин ваһимәсиндән горхараг мәдһијјәләр демәклә өмүрләрини узадырлар. Р.Рзанын сәнәткар шәхсијјәтини фәргләндирән бурасыдыр ки, тарихин мүәјјән јөнүмүндән сонра өз мәддаһ "оптимист" һәмкарларындан ајрылараг үрәјинин сәсини кағыза көчүрүр. Нечә дејәрләр, кәмидә отуруб кәмичи илә даваја чыхыр. Јенә вәтәндаш гејрәти, сојкөк намусу илә мәнсуб олдуғу халгын милли-мә'нәви дәјәрләринин горујучусуна чеврилир.

Бәс мәшһур Ленинианын мүәллифи Ленинин идејаларына гаршы чыхырса, бу онун характеринин икилији дејилми? Хејр! Мәсәлә башга чүрдүр. Р.Рза 60-чы илләрдә јаздығы тәнгиди руһлу ше'рләри илә бәлкә дә Ленинин бәлли идејаларыны һуманист маһијјәтинә көрә даһа үрәкдән тәблиғ едирди. Елә шаири гәзәбләндирән дә, шәкәрли диабетә дүчар едән дә будур: "Ахы, Ленин белә демәмишди... биз белә демирдик... Ленин идејалары әсасында гурулан Совет дөвләтиндә али ирг, фөвгдә дајанан милләт анлајышы олмамышдыр. Чохмилләтли халглар сәмими достлуг, меһрибанчылыг вә бәрабәрлик шәраитиндә јашамалыдыр". Лакин шаир көрүрдү ки, "заманын ипләри гырылмыш" /Һамлет/, рус шовинизми баш алыб кедир, доғма халгы милли-мә'нәви әсарәт алтында-

дыр. Ленинчиләр, партија рәһбәрләри рүшвәт вериб вәзифәјә кечир, рүшвәт алыб вәзифә верир, әхлагсызлыг едир... Социализм јалан рәгәмләр үзәриндә јерийир, јаланчы план, өһдәликләр өлкәни бүрүмүшдүр. Инсан амили әслиндә унудулмушдур. Һејванларын гијмәти инсанын гијмәтини үстәләјир. Белә бир вәзијјәтдә Р.Рзаныны вәтәндаш сәси, ше'ринин аһәнки дәјишир, сәртләшир.

Р.Рзанын шаир-вәтәндаш хошбәхтлији бурасында иди ки, о, фитри исте'дадынын имканларындан мәһарәтлә истифадә едәрәк рәнкарәнк бәдии пријомларла, ујарлы, дүшүнүлмүш үсул вә васитәләрлә бу нөгсанлары ачыб ағардыр. Поетик, образлы сөз-ифадә, әдәби манералар, рәмзи-символик образлар, ејһам вә тәшбиһләр сәнәткарын көмәјинә чатыр.

Р.Рзанын бәдии идејалары аләми рәнкарәнк вә рәнкарәнк олдуғу гәдәр дә зәнкин, колоритлидир. Р.Рза Нәдән јазмышдыр - суалы јох, "Нәдән јазмамышдыр?!" риторик суалы вериләрсә, дүз оларды. Лакин бу бир о гәдәр дә шаирин фәргләндиричи тәрәфи дејилдир. Әсас фәргләнмә шаирин мә'лум-мәшһур мөвзулары, проблемләри јох, бу проблемләри тәсвир-тәгдим үсулу вә үслубудур. Дејирләр ки, һәр бир инсан хүсуси бир үслубун ифадәчисидир. Гоча Һекел дә демишдир: "Инсан -үслубдур!". Әлбәттә, буну үмуми фәлсәфи-психоложи мә'нада гәбул етмәк олар. Лакин јарадычы шәхсин һәр биринин өз үслубу мүтләг олмалы, дикәриндән сечилмәлидир. Р.Рзанын дәсти-хәтти сечилир, фәргләнир. Одур ки, шаирин сәнәткарлығындан данышаркән, онун мөвзуларындан чох, мәһз поетик үслубундан сөһбәт ачмаг даһа доғрудур. О, инсана мәхсус һәгигәтләри ади предметләрин, әшја вә һејванларын образлары илә ифадә едәндә дә тәкрара јол вермир, ән'әнәви тәмсил жанрынын поетикасы чәрчивәсини ашыр, садә вә мүдрик, сәмими вә фәлсәфи рәмзи дејим тәрзи илә охучуну чәлб едир. Истәр фолклорда, истәрсә дә јазылы әдәбијјатда ән чох мүрачиәт олунан Ат /хатырла: ат култу-Р.Ә./ образы Р.Рза ше'риндә даһа јени чаларда әкс етдирилмишдир. Даһа чох достлуг, јолдашлыг, вәфалылыг рәмзи олан Ат әввәлчә шаирин өз мәһәббәтинин паклығы вә учалығы мәгамыны әкс етдирән образа чеврилмишдир. Ат образына нөвбәти мүрачиәтиндә о бу мәфһума даһа кениш вә дәрин рәмз кими бахыр, аты милли варлығымызын, сојумузун әзәмәтинин ифадәчиси кими тәгдим едир. О, елми-техники тәрәгги, урбанизмлә бағлы атын көздән салынмасына ачыјар. Бир колхоз сәдринин "Победа" алмасы илә илләр узуну она хидмәт едән атынын башына кәлән мүсибәтләри шаир тутарлы бәдии бичимдә ифадә едир. Тәбиилијин, көзәллик вә әзәмәтин, намус вә мәрдлијин нечә јохалдығына охучунун диггәтини чәлб едир. "Көј ат" ше'риндә шаир бу фачиәви акта истеһзалы бир јекун вурур:

Машын устуфлу кәсди көј атымын башыны -
Шаир нечә бәјәнмәз белә камил машыны...
Нә ејби вар, көј атдан бир нам-нишан галмаса,
Зато болдур һәр јанда ат әтиндән калбаса!

Р.Рза ше'риндә Инсан амили өз адилији вә әзәмәти илә өн чәркәдә дурур; ади бир пешә адамынын, сырави бир зәһмәткешин талеји ону нараһат едир. "Дана вә балача гыз" ше'риндә инчә бир усталыгла сағычы Күлхаранын фачиәли күзәраны верилир. Бу кичик ше'р социализмин, коллектив тәсәррүфатын артыг чүрүмәкдә вә өлмәкдә олан вәзијјәтини ачыб көстәрән гүввәтли бир табло тә'сири бағышлајыр. Ше'рин сүжети о гәдәр тә'сирлидир ки, охучу ондан биткин бир фачиә әсәриндән алдығы тәәссүраты көтүрә билир: Фермада Сары дана хәстәләнмишдир. Сәдр, партком, бајтар, бригадир, мүһасиб... һамы бир-биринә дәјир... Мүһасиб јалварыр:

Јазығын кәлсин бизә,
сары дана.

Амандыр бу зүлмү еләмә
иллик плана!

Күлхара арвад үч күн-үч кечә Сары данадан ајрылмыр, кәлинлик шалыны да дананын гарнына бағлајыб ону сағалдыр, анчаг...

Анчаг Күлхаранын
гаракөз кичик гызы...
бешчә гулач без алдылар...

Шаир бурада да ибрәтамиз бир јекун сөзү дејир. Лакин "Көј ат"да олдуғу кими бурада артыг ади кинајә илә кифајәтләнмир, сарказма кечир. Бахымсызлыгдан күнаһсыз, мә'сум бир көрпә өлмүшдүр. Бу исә анадан башга һеч кәси марагландырмыр.

Гујруғуну гојуб белинә
гачыр, тулланыр
сары дана инди.
Анчаг сорушан јохдур,
јашыл отлар ичиндәки
о балача гәбир киминдир!

Бах, будур мәдәни чәмијјәтә мәхсус наданлығын төрәтдији фачиә! Мүәллиф тәкчә сүжетин драматизми илә јох, һәм дә образы рәмзиләшдирмәк јолу илә фачиәнин тәһлүкәсини габартмышдыр. Сој көкүнүн рәмзи кими көтүрдүјү аты "Көј ат" адландырмыш, /Хатырла Көјтүрк-Р.Ә./, мәркәзин әт-сүд планыны долдурмаг үчүн бөјүдүлән вә мәс'ум бир Азәрбајчан баласынын өлүмүнә сәбәб олан дананы исә "Сары дана" адландырмағы мүнасиб билдирмишдир.

Рус шовинизминин мә'нәви варлығымызы нечә ишғал етдијини вә буна јерли рәһбәрләрин мәмнунијјәтлә шәраит јаратдығыны ифша үчүн шаир "сары"дан бир башга мәгамда да усталыгла истифадә етмишдир. Ичласдыр, ики стенографчы гыз әјләшмишдир. Бунлардан бири сарысач, дикәри гарасачлыдыр. Натигләр данышыр... сарысач дурмадан јазыр, гарасач исә елә һеј әснәјир. Вәссалам! Һәр шеј ајдындыр. Мө'тәбәр ичлас рус дилиндә кедир.

Р.Рза артыг символикләшмиш рәнкләрин өзүнә дә орижинал мүнасибәт бәсләјир. Һәр бир рәнкин чох зәнкин мә'на чаларлары олдуғуну көстәрир. О, һаглы олараг, ағ, јашыл, боз, гырмызы, сары вә с. рәнкләри гәбул олунмуш рәмзи мәхрәчиндән чыхарыр, рәнкарәнк мәгамларда нәзәрдән кечириб вахтилә бунлара вурулан "дамға"ја гаршы чыхыр. Шаирә көрә, "Ағ" һәмишә хошбәхтлик рәмзи дејилдир, онун пис мәгамы да олур. Ренткендә һәр шеј ағ көрүнүрсә, һакимин: "Сәндә хәрчәнк јохдур" сөзләри һәгигәтән ағ ишыгдыр, хошбәхтликдир. Лакин көзүн гара киләсинә ағ дүшүрсә, көрмә итир, бурада ағ бәдбәхтликдир. Јахуд:

Сары гызыл,
Сары буғда дәнәси,
Сары мал тәзәји

"Рәнкләр" силсиләси фикрән нараһат, ахтарычы, философ бир сәнәткарын гәләминин парлаг мәһсулудур. Үмумијјәтлә, Р.Рзанын сәнәткар тәбиәтинин өзүнәмәхсус орижинал тәрәфи онун һадисәләрә јени бахышынын мөвчудлуғудур. О үздә көрүнәнләрлә, јахуд әксәријјәтин гәбул етдији "етикет"ләрлә кифајәтләнмир-разылашыр. Истәр тәбиәт, истәр чәмијјәт вә истәрсә дә тәфәккүр һадисәләри олсун, мөвгејиндән, мәртәбәсиндән асылы олмајараг Р.Рза јозумунда бу предмет јени бучаг алтында көрүнүр, көстәрилир. Онун поетик тә-

фәккүр тәрзи мәһз белә формалашмышдыр. Одур ки, шаирин орижиналлығыны јалныз онун даһа чох мүрачиәт етдији "сәрбәст вәзн"лә изаһ етмәк доғру дејил. Р.Рза истәсәјди һеча вәзниндә дә, гошма үслубунда да јазыб уғур газанарды. Онун әнәнәви өлчүләрдә јаздыглары буна сүбутдур. Анарын көрпәлијинә һәср етдији көврәк бир ше'рини хатырлајаг:

....Һәр күнүм, бир илдир, сәнсиз, а бала,
Қалмајәсән көрүм сәни завала
Көзләрим јумулуб кетдим хәјала
Мин ојун гурмағын јадыма дүшдү...
Сәһәр-сәһәр тездән ачылыб јахан,
Алнына инчи тәр дүзүлән заман
Јухудан дуранда алышыб јанан
О тунбул јанағын јадыма дүшдү.
Атамын, анамын истәкли соју,
Анан лајла десин, бешикдә ују!
Газ баласы кими көрәндә сују
Әлини вурмағын јадыма дүшдү.

Шаир әнәнәви гафијә аһәнкини дә јени формада тәгдим етмәји хошлајыр. "Икиачылан" силсиләсиндән олан чүт мисралары мә'на дәринлији вә лаконизми, сәррастлығы вә интонасијасы илә сечилир.

Гара матәм рәнкидир, - дејирләр, јох, јаландыр,
Галдыр кирпикләрини, көзләринлә инандыр,
Гоча көрдүм көзләри гајнар бир булаг кими
Чаван көрдүм, јарпағы төкүлмүш говаг кими

Ади бир мәишәт деталы онун аләминдә дүшүндүрүчү ибрәтамиз поезија нүмунәсинә чеврилир. Шаирин көһнә јазы масасынын гычы сындығы үчүн она бајрамгабағы тәзә стол алыныб, көһнә исә мәтбәхә кечирилиб. Бу һадисә шаири јериндән ојнадыб, нараһатчылығы сојумајыб, һиссләрини ше'рә чевириб. Шаир дејир ки, сынан масанын гычы јох, санки мәним голум иди. Јени миз үстүндә гәләм ишләмир, илһам сусур. Шаир кизликчә мәтбәхә кечир, мизин үстүндән габгачағы јығышдырыр, масасыны еһмаллыча сығаллајыр, сонра да раһатча јазыб јаратмаға башлајыр. Заһирән гејри-поетик көрүнән бу һадисә Р.Рза аләминдә бәдии тәчәссүм тапыр, поетикләшир, охудугча илыг, көврәк һиссләр ојадыр. сән демә, "Һәр шејин тәзәси, достун көһнәси" дејиминә јазы масасы да дахилдир.

Р.Рзанын бу орижиналлығына көрә чох заман лазымынча гијмәтләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онун әнәнәјә бағлылығыны көрә билмирләр.

Р.Рза новаторлуғу өзүнәмәхсус олдуғу кими, онун әнәнәјә бағлылығы да спесификдир. Бу чәһәти вахтилә Мәммәд Ариф һәссаслыгла мүшаһидә етмишдир: "Р.Рза бүгүн јарадычылығы илә Азәри әдәбијјатынын ән көзәл вә зәнкин әнәнәләринә бағлыдыр... Шаир Фүзулидән Сабирә, Вагифдән Ашыг Әләскәрәдәк бүгүн ше'р усталарымызын фәлсәфи, ашиганә, сатирик үслубуну, дастан, гошма вә бајатыларымызын мә'на көзәллијини, сәмимијјәтини горујуб сахламышдыр. Лакин әнәнә нә гәдәр көзәл, гијмәтли вә әзиз олса да, јарадычы хәјала, сәнәткар аләминин вүс'әтинә, илһам ганадларынын сәрбәст учушуна чидар олмамалыдыр. Әксинә, ән јахшы, нәчиб әнәнә сәнәткары ирәлијә, јенилијә, ичада чағырыр. Заман исә шаирдән халгын әсрләрдән бәри јаранмыш әнәнәләринә јени бир шеј әлавә етмәји, ону зәнкинләшдирмәји тәләб едир". Бәли, Р.Рзанын поезијасы белә әнәнә вә новаторлуғун говушуғунда пәрвазланан сәнәтдир.

Р.Рза сәнәтинин тәкрарсызлығы, бәнзәрсизлији бә'зән онун тәкләнмәсинә, јалгызлашмасына сәбәб олмушдур. О, фачиәли анлар јашамыш, сирдашларыны, сәнәт достларыны итирдикдә көврәлмиш, лакин никбинлијини, ше'ринин мүбариз нотларыны горумушдур. "Мән кедәси дејиләм" ше'риндә олдуғу кими...

Тәклик, бә'зән шаири мәшһур фачиә гәһрәманлары илә "көрүшдүрүр". О, каһ Чајл Һаролдла, каһ Һамлет вә Искәндәрлә, каһ да Чордано Бруно вә Мәһәммәдһәсән әми илә хәјалән тәк галыб дәрдләшир. Өз фачиәси илә Искәндәрин фачиәси арасында бир јахынлыг көрүр, охучуну Искәндәрин кефлилијинә күлмәмәјә, ачымаға чағырыр.

Кими дәрдиндән ичир,
кими кефиндән...
Искәндәр ичәрди
ләгәби дә кефли Искәндәрди.
Кечә-күндүз дүшүндүрүрдү ону
дири өлүләрин дәрди...
Гынамајын Искәндәри
Јаман олур, анламаг дәрди.

Р.Рзанын реализми Мирзә Чәлил вә Сабирин реалист нотлары кими сәрт, амансыздыр. Адама елә кәлир ки, о, һеч заман көврәлә билмәз, емосијалара гапылмаз. Бу, әлбәттә, заһирән белә көрүнүр. Әслиндә онун реализми һиссиромантик, сентиментал-мелодраматик әламәтләрдән кәнар дејилдир. Лакин бурасы да вардыр ки, онун сентименталлығы үздә олуб өзүнү тез бүрузә вермир. Шаирин изтираблы анлары алт лајларда, садә, тәбии, мүдрик мисраларын мәнтигиндәдир.

Мән күллү бир мај сәһәри доғулмушам.
Бәлкә кетдим, бир јанвар ахшамы.
Табутума ипәк салмајын,
Дәфнимә топламајын издиһамы
Бир овуч торпаг үстүнә гојун башымы...
Мән о торпағы севирәм.

Бу ше'ри шаирин вәсијјәтнамәси дә һесаб етмәк олар.

Р.Рзанын поетик фигурлары јалныз орижиналлығына көрә дејил, һәм дә чазибәдар риторик үслубуна, ејни заманда садә, ади аһәнкинә көрә дә дәјәрлидир. Икичә ифадәјә диггәт едәк. Шаир јазыр: "Елә чыхын ки, сүкут ојанмасын", јахуд да "мән бу отаға кәләрдим, бурада узун бир дәгигә динчәләрдим". Бу мисралардакы "сүкут ојанмасын", "узун бир дәгигә" ифадәләри мәнтигчә гәрибә сәсләнсә дә, поетик мә'нанын гүввәтләндирилмәси, естетик тә'сирин күчләндирилмәси бахымындан уғурлу ифадәләрдир. Әслиндә "сүкут" вә "ојанмаг" аз гала синоним мәгамлыдыр, јахуд "дәгигә" анлајышы 60 санијәлик вахтын конкрет ифадәсидир. Даһа бунун нә узуну, нә гысасы?! Бу гуру мәнтиглә беләдир. Лакин бир дә поетик мә'на-мәнтиг вар. Поетик мәгамларда бу ифадәләр сөзлә изаһы бәлкә дә мүмкүн олмајан күчлү емосијалар доғурур. Мәсәлән, "Бир дәгигәм бир илә бәрабәрдир" /Фолклор/, јахуд "Әсрә бәрабәр күн" /Ч.Ајтматов/. Ади һалда мәнтигсиз көрүнән бу ифадәләр ше'рдә мәгамына көрә, сәрраст, һејрәтләндиричи сәнәткар тапынтысыдыр., Бу ше'рдә сөһбәт өлүм отағындан кедир. Бурада исә заман да, мәкан да шәртидир, символикдир.

Р.Рза кениш билијә малик философ шаир, ләјагәтли вәтәндаш ичтимаи хадим иди. О, елмин, инчәсәнәтин бир чох саһәләринә јахындан бәләд, јүксәк зөвглү мүасир шәхсијјәт иди. Онун поезијасы һәјати, фәлсәфи никбин пафосу илә бу күн дә дәјәрини сахламагдадыр. Р.Рза үслубунун мүасирлији сөз сәнәтимиздә бир дурғунлуг мүшаһидә едилдији бизим бу күнләрдә даһа чох һисс олунур.

МӘКТӘБӘГӘДӘР ПЕДАГОКИКАЈА ДАИР ЈЕНИ ДӘРС ВӘСАИТИ

Тә'лим просесиндә, мүтәхәссис јетишдирилмәсиндә јүксәк сәвијјәдә, мүкәммәл һазырланмыш вә ајдын, анлашыглы дилдә јазылмыш дәрслијин мисли јохдур. Нә ән маһир вә пешәкар мүәллимин мүһазирәси, нә мүхтәлиф тә'лим васитәләри, нә дә дикәр билик мәнбәләри дәрсликләрин вә дәрс вәсаитләринин јерини верә билмир. Чүнки тә'лимин мәзмуну, кәләчәк мүтәхәссисин билмәли вә фәалијјәтиндә рәһбәр тутмалы, истинад етмәли олдуғу биликләр даһа әһатәли шәкилдә мәһз бунларда чәмләнир. Бу биликләрсиз исә нә шәхсијјәтин интеллектуал инкишафы, нә дә камил мүтәхәссисләрин јетишдирилмәси мүмкүндүр. Она көрә мүхтәлиф елм саһәләри, ихтисаслар үзрә мүкәммәл дәрсликләрин мејдана чыхмасы республикамызын елми, педагожи ичтимаијјәти, чохминли шакирд-тәләбә ордусу тәрәфиндән һәмишә һадисә кими гаршыланыр. Нәшри һадисә сајыла биләчәк белә китаблардан бири дә Бакы Мәктәбәгәдәр Педагожи Техникумунун директору, танынмыш педагог, педагожи елмләр доктору **Ағаһүсејн Һәсәновун** бу јахынларда "Насир" нәшријјаты тәрәфиндән чап едилмиш **"Мәктәбәгәдәр педагокика"** адлы дәрс вәсаитидир.

Мә'лум олдуғу кими, мәктәбәгәдәр тәрбијә өлкәмиздә тәһсил системинин илкин пилләси һесаб олунур. Чәмијјәт бу пилләнин әһатә етдији мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләринин гаршысында өлкәнин кәләчәк гуручулары олан ушагларын аиләнин вә чәмијјәтин мәнафејинә ујғун һәртәрәфли инкишафына наил олмаг, психи вә физики сағламлыгларыны мүһафизә етмәк, фәрди хүсусијјәтләрини инкишаф етдирмәк, характерләринин башлыча чәһәтләрини формалашдырмаг, инкишафларындакы чатышмазлыглары вахтында арадан галдырмаг, онлары мәктәб тә'лиминә һазырламаг кими чох вачиб вәзифәләр гојур. Бу вәзифәләри илк нөвбәдә һәмин мүәссисәләрдә чалышараг доғма Азәрбајчанымызын ән кичик сакинләрини тәрбијә едәнләр һәјата кечирмәлидирләр. Бунун үчүнсә онлар мүасир тәрбијә елминә - педагокикаја, онун тәркиб һиссәси олуб мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын инкишаф хүсусијјәтләрини, тәрбијә вә тә'лиминин мәзмунуну, тәшкили формаларыны вә методларыны өјрәнән мәктәбәгәдәр педагокикаја мүкәммәл јијәләнмәлидирләр. Јени дәрс вәсаити мәһз бу ишдә јардымчы олачагдыр.

Дәрс вәсаитинин јазылмасында, мүәллифин өзүнүн дә гејд етдији кими, педагокика дәрсликләриндән, тәдрис вәсаитләриндән истифадә олунса да, о, әвәлләр нәшр едилмиш, мәктәбәгәдәр педагокика китабларындан һәм мәзмун вә форма, һәм дә мүасирлик бахымындан фәргләнир. Белә ки, дөврүн ирәли сүрдүјү тәләбләрә ујғун јазылмыш вә сон илләр тәһсил системиндә кедән көклү ислаһатлар, хүсусән дә кадр һазырлығында баш верән јениликләр, о чүмләдән али педагожи мәктәбләрин мәктәбәгәдәр факүлтәләринин, мәктәбәгәдәр педагожи техникум вә коллечләрин тәдрис планы вә програмларында едилмиш мәзмун дәјишикликләри бурада әһатәли шәкилдә нәзәрә алынмышдыр. Китабда милли колорит, тәрбијәнин милли зәминдә гурулмасынын педагожи әсаслары вә әхлаг тәрбијәсиндә ислам дини дәјәрләринин орижинал имканлары өз кениш шәрһини тапмышдыр. Дәрслијин јазылмасында Азәрбајчан маарифпәрвәрләринин педагожи фикирләриндән вә республика ушаг бағчаларынын габагчыл иш тәчрүбәсиндән дә кениш истифадә олунмушдур.

Дәрс вәсаити мүәллифин өз охучуларына - тәләбәләрә, педагокика елмини өјрәнмәјә башлајан кәнчләрә мүрачиәт формасында гәләмә алдығы киришдән вә мәктәбәгәдәр педагокиканын бүтүн проблем мәсәләләрини әһатә едән 5 бөлмәдән ибарәтдир. Һәмин бөлмәләрдәки материаллар 18 фәсилдә шәрһ олунмушдур.

"Кириш"дә мүәллиф үзүнү тәрбијәчи-мүәллим олмаг истәјәнләрә тутараг көрпәләримизи мәһз милли әхлаги дәјәрләр - вәтәнә, халга, доғма торпаға мәһәббәт руһунда тәрбијә етмәји төвсијә едир.

Вәсаитин биринчи бөлмәси "Мәктәбәгәдәр педагокиканын нәзәри-методоложи мәсәләләри", икинчиси "Ичтимаи мәктәбәгәдәр тәрбијәсинин инкишафы", үчүнчүсү "Ушаг бағчасында дидактика", дөрдүнчү бөлмә "Мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын тәрбијә просесинин истигамәтләри", бешинчиси исә "Ушаг бағчаларынын системи" адланыр.

Ајдын вә анлашыглы дилдә јазылмыш, мәктәбәгәдәр педагокиканын мүасир мәсәләләрини кениш әһатә едән дәрс вәсаитинин үстүн чәһәтләри чохдур вә онларын һамысыны гејд етмәк имкан харичиндәдир. Лакин онлардан икисини хүсуси гејд етмәји лазым билирик.

Дәрс вәсаитиндә тәдгигатчы алимин сон илләр апардығы сәмәрәли арашдырмаларынын бир сыра нәтичәләри, елми јениликләри өз әксини тапмышдыр. Бу да әсәрин орижиналлығыны артырыр. Белә јениликләрдән бири педагог алимин тәрбијә һаггында фикирләри һесаб олуна биләр. А.Һәсәнов тәрбијә анлајышынын педагожи әдәбијјатда индијә гәдәр мөвчуд олан ики мә'насыны-кениш вә дар мә'нада ишләнмәсини дүзкүн һесаб етмәјәрәк әслиндә тәрбијәнин дар мә'насынын олмадығыны, онун анчаг кениш мә'на дашыдығыны сүбут едир. Бунунла бәрабәр, тәрбијәнин, һәгигәтән, ики мә'нада - фәзил (мүсбәт) вә рәзил (мәнфи) мә'наларынын мөвчуд олдуғуну көстәрир.

А.Һәсәнова көрә, педагожи анлајыш кими тәрбијәнин башга бир мүбаһисәли хүсусијјәти дә онун индијә гәдәр мүстәгил бир просес кими изаһ олунмасыдыр. Буну гәбул етмәјән мүәллиф сүбут едир ки, әслиндә тәрбијә тә'лим васитәсилә һәјата кечирилир. Онун гәнаәтләринә көрә, мүтәшәккил тәрбијә планлы тә'лим просесинин нәтичәси олуб, инсанын тәбиәтә, чәмијјәтә, әмәјә, халга, Вәтәнә, өзүнә вә башгасына олан мүнасибәтидир. Бу сәбәбдән мәгсәдјөнлү тәрбијәни тә'лимдәнкәнар бир просес кими тәсәввүр етмәк дүзкүн дејилдир.

Дәрс вәсаитиндә диггәти хүсусилә чәлб едән чәһәтләрдән бири дә мәктәбәгәдәр јашлы ушагларын ојунларына аид фәсилләрин верилмәсидир. Һәр ики фәсилдә шәрһ олунанлар кичикјашлы ушагларын тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајан, лакин чох вахт тәрбијәчиләрин о гәдәр дә әһәмијјәт вермәдији тәдбирләрдир. Китабда онларын кениш вә әһатәли шәкилдә шәрһ олунмасы, шүбһәсиз, кәләчәк тәрбијәчиләрә вә бу ишлә һазырда мәшғул оланлара дүзкүн елми истигамәт вермәк бахымындан фајдалыдыр.

Һәр фәслин сонунда верилән суаллар вә истфадә олунмуш әдәбијјат сијаһысы китабын практик дәјәрлилијини артырыр.

Јусиф ӘЛИЈЕВ.

ЕЛМИ ГРАММАТИКА НҮМУНӘСИ

Азәрбајчанын орта вә али мәктәб дәрсликләринин әксәријјәтинин мүәллифләри Бакы Дөвләт Университетинин мүәллимләридир. Бу тәбиидир. Республиканын ән күчлү алим-педагог потенсиалы бурада чәмләнмишдир.

Сон заманлар университетдә елм вә тәдрис саһәсиндә апарылан чидди ишләр, тәдрис планларынын јениләшмәси, јени ихтисасларын мејдана кәлмәси, бир сыра фәнләрин тәдрисә дахил едилмәси, дәрсә верилән мүасир тәләбләр, програм вә дәрсликләрин тәртиби вә нәшри саһәсиндә дә гаршыја проблемләр чыхармышдыр. Инди университетдә һәм јени дәрс вәсаитләри јазылыб чап едилир, һәм дә мөвчуд дәрсликләр тәзәләнир, дөврүн тәләбләринә ујғунлашдырылыр.

Университетин Азәрбајчан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын мүдири, филолокија елмләри доктору, Дөвләт мүкафаты лауреаты, әмәкдар елм хадими, профессор **Јусиф Сејидовун** 2000-чи илдә нәшр едилмиш **"Азәрбајчан дилинин грамматикасы. Морфолокија"** китабы мүасир елмин вә тәдрисин тәләбләри сәвијјәсиндә јазылмыш әсәрдир.

Бу әсәр мүәллифин Бакы Дөвләт Университетинин филолокија факүлтәсиндә мүасир Азәрбајчан дилилин морфолокијасы үзрә охудуғу мүһазирәләрин мәтни әсасында јазылмышдыр. Мүәллиф әсәрини "монографик дәрс вәсаити" һесаб едир. Бунун сәбәби вар. Китаб тәдгигат әсәридир вә нәзәри сәчијјә дашыјыр. Вәсаитдә әввәлдән ахыра гәдәр елми-нәзәри мәнбәләрә истинад едилир, бир-бирини тәсдиг вә инкар едән фикирләрә әсасланан мүәллиф мүгајисәләр апарыр, нәтичәләр чыхарыр, нәһајәт, өз јекунлашдырычы сөзүнү дејир.

Дикәр тәрәфдән, әсәрдә програмын тәләбләри нәзәрә алынмышдыр. Бурада дәрслијә мәхсус систем вар.

Гејд едәк ки, морфолокија үзрә али мәктәб дәрслијинин әсасыны мәрһум профессор Мухтар Һүсејнзадә гојмушдур. Онун вахтилә али мәктәбдә охудуғу мүһазирәләр әсасында һазырладығы "Мүасир Азәрбајчан дили" әсәри ики дәфә (1954, 1963-чү илләрдә) дәрс вәсаити грифи илә, ики дәфә (1973, 1983-чү илләрдә) дәрслик кими нәшр едилмиш вә мүәллиф һәмин дәрслијинин 1973-чү ил нәшринә көрә Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр. Бир нечә дилчиләр нәсли, тәләбә вә аспирантлар гырх беш илдән чохдур ки, бу дәрсликдән истифадә едирләр. Һаггында данышдығымыз "Азәрбајчан дилинин грамматикасы. Морфолокија" китабынын мүәллифи Јусиф Сејидов да әввәлчә тәләбә кими, сонра аспирант вә мүәллим кими проф. М.Һүсејнзадәнин "Мүасир Азәрбајчан дили" әсәриндән өјрәнмиш вә дәрс кечмишдир. Әсәр инди дә өз әһәмијјәтини сахлајыр.

Морфолокијаја аид башга самбаллы әсәрләр дә нәшр едилмишдир.

Бунунла белә, морфолокијаја аид мүасир елми сәвијјәдә јазылмыш али мәктәб дәрслијинә еһтијач вар иди. Проф. Јусиф Сејидовун "Азәрбајчан дилинин грамматикасы. Морфолокија" әсәри бу тәләби јеринә јетирир. Вәсаитдәки материаллары ики һиссәјә ајырмаг олар. Биринчи һиссәдә сырф нәзәри мәсәләләр гојулур вә әсасән, һәлл едилир; икинчи һиссәдә ән'әнәви грамматикалар системиндә нитг һиссәләри ардычыл тәһлилдән кечирилир.

Вәсаитин әсас һиссәси грамматика, онун тәдгигат објекти вә грамматиканын һиссәләри һаггында бөлмә илә башлајыр. Гејд едилир ки, дилчилик тарихиндә фонетиканы, һәтта бәзән лексиколокијаны грамматиканын һиссәләри һесаб етмишләр. Мүәллиф, акад.И.И.Мешшаниновун 1940-чы илдә чап олунмуш "обшее языкознание" әсәриндәки фикрини верир. Акад. И.И.Мешшанинов белә һесаб едир ки, грамматиканын ән'әнәви бөлкүсү беләдир: фонетика, морфолокија, синтаксис. Өзү исә грамматиканын һиссәләрини белә верир: фонетика, лексика, синтаксис.

Проф. Јусиф Сејидов бу мүнасибәтлә үмуми дилчилијә, ајры-ајры дилләрә, еләчә дә түркологија вә Азәрбајчан дилинә аид јазылмыш бир сыра грамматика китабларына, елми әсәрләрә мүрачиәт едир. Фонетиканын вә лексиколокијанын грамматиканын һиссәләри һесаб едилмәсинин сәбәбләрини көстәрир. Сонра да јенә елми әсасларла онлары фәргләндирир вә көстәрир ки, мүасир елми дилчилијә көрә, грамматика ики һиссәдән - морфолокија вә синтаксисдән ибарәтдир. Вәсаитдә бу бөлмәләрин, хүсусән морфолокијанын тәдгигат објектләри ајдынлашдырылыр.

Китабда бир сыра јени проблемләр гојулур. Үмумән бүтүн әсәр боју һансы мәсәләдән данышылырса, јени нәзәри сөз дејилир, һәм дә елә мәсәләләр гојулур ки, индијә гәдәр Азәрбајчан дилинин морфолокијасына аид јазылмыш әсәрләрин һеч бириндә онлардан сөһбәт ачылмамышдыр.

Сөз јарадычылығы лексиколокијада мүстәгил бәһс кими ајрылыр вә сөз јарадычылығынын үсуллары әтрафлы шәрһ едилир. Бурада сөздүзәлтмә јоллары да мүәјјән едилир. Сөзләр гурулушча нөвләрә ајрылыр: садә, дүзәлтмә, мүрәккәб сөзләр. Буна бәнзәр изаһат вә тәһлил морфолокијада да олур. Белә бир суал гојулур: бу, ејни мәсәләнин тәкрары дејилми? Мүәллиф мүхтәлиф елми мәнбәләрә вә дил фактларына истинад едәрәк мәсәләнин әтрафлы шәрһини верир вә белә нәтичәјә кәлир ки, сөз јарадычылығы мүстәгил мөвзу кими, морфолокијанын објекти дејил. Лакин бу мәсәләдә морфолокијанын пајы вар. Лексиколокијада дилин лүғәт тәркибинин инкишафы вә зәнкинләшмәси фонунда сөз јарадычылығындан бәһс едилир вә бу просесин ме'јарлары верилирсә, морфолокијада ајры-ајры нитг һиссәләри үзрә јени сөзләрин јаранма просесиндән данышылыр. Бурада сөз јарадычылығы мәсәләсиндән нитг һиссәләри арасында әлагә вә кечидләри мүәјјәнләшдирмәк, сөзләрин нитг һиссәләринә мәнсубијјәтини көстәрмәк үчүн истифадә олунур. Мүәлиф гејд едир ки, мәсәлә ән'әнәви олараг грамматика китабларында өз практик әксини чохдан тапса да, онун нәзәри әсасы акад. В.В.Виноградов тәрәфиндән гојулмушдур. Ј.Сејидов бу чәһәтдән акад. В.В.Виноградовун 1951 вә 1952-чи илдә јаздығы ики ири һәчмли мәгаләсинә истинад едир.

Бу мәсәәнин изаһындан сонра китабда белә бир башлыг верилир: "Сөзүн гурулушу вә ја морфоложи гурулушу". Она көрә башлыгда тәкчә сөзүн морфоложи гурулушу дејил, үмумән гурулуш мәсәләси дә гојулур ки, Азәрбајчан дилиндә сөзүн гурулушунун изаһында морфоложи факторларла јанашы, фонетик факторлар да нәзәрә алыныр.

Мүәллиф нәзәрә алмағы лазым билир ки, һәр бир дилин сөзләринин гурулушу о дилин милли нөвләри әсасында изаһ едилир. Бу чәһәтдән Азәрбајчан сөзләринин дөрд фонетик-морфоложи әламәти гејд едилир: тәкһечалылыг, сөздә ики саитин јанашы ишләнә билмәмәси, сөзләрин һечаларында ики самитин јанашы ишләнмәсинин мәһдудлуғу вә нәһајәт, сөзләрдә аһәнк. "Сөзүн көкү вә әсасы мәсәләси" адлы һиссәдә мүәллиф көстәрир ки, Азәрбајчан дилчилијиндә, хүсусән грамматика китабларында бу мәсәлә саһәсиндә гејри-мүәјјәнлик вар. "Сөзүн көкү" вә "сөзүн әсасы" терминләрини синоним мә'налы ифадәләр кими гәбул едәнләр дә вар, сөзүн илкин формасыны, садә сөзләри көк, дүзәлтмә сөзләри сөзүн әсасы кими изаһ едәнләр дә вар вә с. Китабын мүәллифи һаглы олараг, белә һесаб едир ки, бу фикир ајрылығы ондан ирәли кәлир ки, Азәрбајчан дилиндә сөзләрдә көк вә әсас фәрги јохдур. Бу, флектив дилләрә

аиддир. Һәмин дилләрдә сөзүн көкү сөзүн мә'налы һиссәси дејил, сөзүн әсасы мә'налыдыр. Көкүн сөзә чеврилмәси үчүн сөзүн әсас мәрһәләсинә кечмәси лазымдыр. Азәрбајчан дилиндә белә шеј јохдур. Китабда бу мәгсәдлә мүхтәлиф дилләрдән бир сыра мисаллар верилир вә мүгајисәләр апарылыр.

Мүәллиф тәклиф едир ки, Азәрбајчан дилчилијиндә "әсас" (сөзүн әсасы) термининдән истифадә етмәјә еһтијач јохдур. Сөзү көк вә шәкилчи морфемләрә бөлмәк вә һәмин һиссәләрдән данышмаг лазымдыр.

Вәсаитдә мисаллар әсасында көстәрилир ки, Азәрбајчан дилиндә сөз көкләри дәјишмәзлик бахымындан флектив дилләрдәки сөзләринә ујғун кәлир, мә'налы олмасы чәһәтдән исә фәргләнир.

Сөз көкләринин изаһындан сонра Азәрбајчан дилинин шәкилчи системи изаһ едилир, онларын рол вә вәзифәләринә, вариантларына, ишләнмә јеринә, мәншәјинә, омонимлијинә, синонимлијинә, антонимлијинә көрә тәснифи верилир. Бурада да мүгајисәләр апарылыр, шәкилчиләрин дилдәки мөвгеји вә әһәмијјәти ајдынлашдырылыр.

Бундан сонра" Нитг һиссәләри проблеми" башлығы илә јени бир бөлмә башланыр. Бу дилчилијин чох чидди вә мүһүм проблемләриндән биридир, һәм нә һәлли чәтин олан проблемләрдәндир. Алимләрин дедикләри кими, нитг һиссәләринин өјрәнилмә тарихи ики мин илдән чох олса да, һәлә бу мәсәлә там ајдынлашдырылмамышдыр. Ј.Сејидов көстәрир ки, әсрләр боју морфолокијаја аид јазылмыш әсәрләр бу саһәдә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир, хүсусән XX әсрин орталарында акад. И.И.Мешшаниновун јаздығы "Члены предложение и части речи" , "Глагол", акад. В.В.Виноградовун јаздығы "Русскиј јазык" елми монументал әсәрләр нитг һиссәләринин һәм нәзәри, һәм дә практик өјрәнилмәсиндә хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Лакин нитг һиссәләринин бир проблем кими гаршыја гојулмасы вә бу проблемә рәсми вә күтләви дилчилик бахышы, әсасән, 1950-чи иллләрдән башланыр. Тәсадүфи дејил ки, о заман ССРИ Елмләр Академијасынын Дилчилик Институту нитг һиссәләри проблеминә һәср едилмиш дөрд елми сессија кечирмишдир. Јусиф Сејидов көстәрир ки, 1954-1965-чи илләр арасында Москвада вә Ленинградда кечирилән бу елми јығынчаглар нитг һиссәләри проблеминин бә'зи чәһәтләринә ајдынлыг кәтирсә дә, даһа чох јени проблемләр мејдана чыхарды. Китабда һәмин проблемләр мүстәгил башлыглар алтында изаһ едилир. Бу проблемләр, әсасән, ашағыдакылардыр:

1. Нитг һиссәләри үмумдил һадисәси кими.
2. Нитг һиссәләри вә чүмлә үзвү проблеми.
3. Нитг һиссәләри нитг јох, дил категоријаларыдыр.
4. Сөз лексик ваһид кими, сөз нитг һиссәси кими.
5. Ејни сөзүн бир вә ја ики (даһа артыг) нитг һиссәсинә аид ола билиб-билмәмәси мәсәләси .
6. Нитг һиссәләринин сајы вә грамматика китабларында онларын дүзүлүшүнүн ганунаујғунлуғу.
7. Грамматик (морфоложи) категоријалар.
8. Үмуми грамматик (морфоложи) категоријалар.
9. Нитг һиссәләринин тәснифи.
10. Нитг һиссәләринин тәснифи принсипләри.

Бу нәзәри мәсәләләр изаһ едилдикдән сонра, әсас нитг һиссәләринин сыра илә изаһы верилир.

Ирадә МӘҺӘРРӘМОВА,
Бакы Дөвләт Университетинин мүәллими.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин X-XI синифләриндә Азәрбајчан дили үзрә програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы

X синиф (64 саат)

I рүб (17 саат)

1. Илк дәрс	1 саат
2. Нә дә чүмә күнү	2 саат
3. Иланла гарангуш	2 саат
4. Короғлу јаллар мәчлисиндә	2 саат
5. Гачаг Нәби	2 саат
6. Петербургда нүмајиш	2 саат
7. Кәрпичкәсән гочанын бир чаванла һекајәти	2 саат
8. Бәнна олачағам	2 саат
9. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш	2 саат

II рүб (14 саат)

1. М.П.Вагиф	1 саат
2. Бајрам олду	1 саат
3. М.Ф.Ахундов	2 саат
4. Марал әфсанәси.** (сәһ.45)	2 саат
5. Ешитдин, кет**(сәһ.48)	1 саат
6. Һәдијјә	2 саат
7. Һәсән бәј Зәрдаби	2 саат
8. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш	2 саат
9. Синифдәнхарич охунун јекунлашдырылмасы	1 саат

III рүб (18 саат)

1. Ашыг Әләскәр	1 саат
2. Көрдүм**	2 саат
3. Дүшдү	2 саат
4. М.Ә.Сабир	1 саат
5. Һоп-һоп кимдир	2 саат
6. Ч.Мәммәдгулузадә	2 саат
7. Илк һәдијјә	2 саат
8. Н.Нәриманов	2 саат
9. Тәк әлдән сәс чыхмаз** (сәһ.80)	2 саат
10. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш	2 саат

1. Үзәриндә *' ишарәси олан мәтнләр планлашдырмаја әлавә едилир.
2. Үзәриндә *'* ишарәси олан мәтнләр дәрсликдәдир.

* Әввәли журналымызын 2000-чи ил 2 вә 3-чү сајларында

IV рүб (15 саат)

1. Мүәллифсиз имтаһан	1 саат
2. Торпаг кәндлинин олмалыдыр	2 саат
3. Тофиг Һүсејнов*	1 саат
4. Бир кәрә үксәлән бајраг бир даһа енмәз*	2 саат
5. Икид партизан	2 саат
6. Һәким гыз *	1 саат
7. Илк сынаг	2 саат
8. Елләр бајрамы	1 саат
9. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш	2 саат
10. Тәкрар	1 саат

XI синиф (64 саат)

I рүб (17 саат)

1. Азәрбајчан дили. Ше'римизин досту	1 саат
2. М.С.Ордубади	1 саат
3. Сержант Иванов адына көрпәләр еви	1 саат
4. А.Шаиг	1 саат
5. Бостанчы	1 саат
6. Мәктуб јетишмәди	1 саат
7. Ч.Чаббарлы	1 саат
8. Севил	1 саат
9. Диларә	1 саат
10. Азәрбајчан бајрағы*	1 саат
11. С.Рәһимов	1 саат
12. Меһман	1 саат
13. Ата вә оғул	2 саат
14. Ә.Вәлијев. "Зөһрә"	1 саат
15. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш	2 саат

II рүб (14 саат)

1. С.Вурғун	1 саат
2. Шаир,нә тез гочалдын сән	1 саат
3. Мәнә белә сөјләдиләр*	1 саат
4. Зәнчинин арзулары	1 саат
5. С.Рүстәм	1 саат
6. Дуз-чөрәк	1 саат
7. Азәрбајчана кәлсин	1 саат
8. Ана вә почталјон	1 саат
9. М.Раһим. Ленинград көјләриндә	2 саат
10. Даш оғлан*	1 саат
11. Јохлама јазы вә сәһвләр үзәриндә иш.	2 саат
12. Вәсијјәт*	1 саат

III рүб (18 саат)

1. М.Мүшфиг 1 саат
2. Һәјат севкиси 2 саат
3. Торпаг 1 саат
4. М.Һүсејн 1 саат
5. Дәниз гәһрәманлары 1 саат
6. Вүсал 1 саат
7. Р.Рза 1 саат
8. Мән торпағам* 1 саат
9. С.Рәһман. Јени ил маһнысы 2 саат
10. М.Ибраһимов 1 саат
11. Шаирин јадикары 2 саат
12. М.Дилбази. Әмәкдир мәним адым 1 саат
13. Мәрдлик 1 саат
14. Јохлама јазы вә сәһвләр үзрә иш 1 саат
15. Тәкрар 1 саат

IV рүб (15 саат)

1. Ә.Мәммәдханлы. Буз һејкәл 2 саат
2. Вәтән 1 саат
3. И.Әфәндијев. Јасәмән ағачы 1 саат
4. Г.Илкин.О мәним гәлбимдәдир* 1 саат
5. Н.Хәзри. Зирвә будуду 1 саат
6. И.Шыхлы. Керч суларында 1 саат
7. Сапы өзүмүздәндир* 1 саат
8. Ајрылан јоллар 1саат
9. Б.Ваһабзадә. Садә адамлар 1саат
10. Б.Азәроғлу. Ана 1саат
11. Бакы нур ичиндәдир 1саат
12. Јохлама јазы вә сәһвләр үзрә иш 1саат
13. Тәкрар 2саат

* * * *

Әлавә мәтнләр

Х синиф

Көрдүм

Кедирдим күзарым дүшдү булаға,
Овчу бәрәсиндә маралы көрдүм.
Јатыб инилдәјир, дуруб бојланыр,
Бир нечә јериндән јаралы көрдүм.

Залым овчу ону алыб нишана,
Дәлиб үрәјини бојајыб гана.
Јıхылыб чеврилир о јан, бу јана,
Кәсилибди сәбри-гәрары көрдүм.

Тәбиб олсам јараларын бағларам,
Синәм үстә дүјүләрәм, дағларам.
Әләскәрәм, чајлар кими чағларам,
Ананы баладан аралы көрдүм.

Ашыг Әләскәр.

* * * *

Азәрбајчанын Милли Гәһрәманы Тофиг Һүсејнов

Мегафонун күчлү сәс далғалары һәр тәрәфә јајылырды.

- Ара, тәслим ол. Әкәр тәслим олсан, сәни өлдүрмәрәм.

- Мән сизин габағыныздa тәслим олмарам. Өләрәм, анчаг тәслим олмарамдеjә Тофиг вар күчү илә гышгырды.

Автоматыны синәсинә сыхыб атышмаға башлады. Чамааты мүһасирәдән чыхарыб Ағдама тәрәф өтүрмүш, өзү исә архасынча кәлән ерменилерин габағыны кәсмәк үчүн тәк кери гајытмышды.

Автоматын патрону гуртарды. Тофиг чибиндәки гумбараны чыхарыб әлиндә möһкәм сыхды.

Аста-аста ерменилерин мөвгејинә јахынлашмаға башлады. Ерменилер ону силаһсыз көрүб кизләндикләри јердән чыхдылар. Онлар беш нәфәр иди. Тофиг онлардан бирини таныды. Бу, вахтилә Тофигин өлүмдән гуртардығы Левон иди.

- Левон, мәни таныдын? Јадындамы, сәни өлүмдән гуртармышдым.

Левон ону танымышды. Көзләрини јерә дикмишди. Гәзәбләнмиш Тофигин ағзындан од пүскүрүрдү:

- Ах сәни, нанкор, алчаг. Мешәдә донуб өлүрдүн, евимә кәтирдим сәни. Анам сәнин башынын үстүндә кечәкүндүз кешик чәкди. Дуз-чөрәк кәсдик. Будур сәнин "сағ ол"ун?

Тофиг гумбараны ирәли тулллады. Ерменилерин лешләри торпағын үстүнә төкүлдү. Тофиг онлара бахыб ачы-ачы күлүмсәди: -

"Нанкорун ахыры бәлә олар".

Әлини ганы ахан јарасынын үстүнә басыб дизи үстә торпаға чөкдү, вар күчү илә мүгәддәс Вәтән торпағыны гучаглады.

Нičат НӘЗИРЛИ.

* * * *

Һәким гыз

Бу күн алты иллик һајлы-күјлү, дузлу-мәзәли тәләбәлијин сону иди. Имтаһанларда ахыдылан көз јаш-ларынын сону чатырды. Артыг бун-лар һамысы архада галды. Бу күн тә'јинатларыны алачагдылар. Тәләбәләр бир-бири илә сөһбәт едирдиләр.

- Тә'јинат барәдә фикирләшми-сәнми?

- Папанын чаны сағ олсун. Зәнк едиб тапшырды.

- Бәс биз дедмәмишдик ки, институту битириб өн чәбһәјә кедәчәјик. Госпиталда ишләјәчәјик?

- Анам деди ки, өзүмү өлдүрәрәм. Сиздән башга һәким јохдур мәкәр?

- Өләнләрдән биз артығыг? Јохса, онларын борчудур ки, кедиб өлсүнләр?

- Олмады ки...

-Сән һәким кими чәбһә бөлкәсинә ишләмәјә кетмирсән. Горхурсан. Әлләриндә силаһ дүш-мәнлә габаг-габаға вурушанлар нијә кедирләр? Вәтән тәкчә онларындыр? Һәр кәс вәтән гаршысында өз борчуну вермәлидир. Һәрә өз саһәсиндә дүшмәнлә дөјүшүр. Мүәллимин борчудур ки, шакирд-ләри вәтәнпәрвәрлик руһунда тәр-бијә етсин. Мүһәндис дағылмыш шәһәрләри абадлашдырсын. Биз һәкимләрин исә вәзифәси одур ки, јаралылары хилас едәк. Мән чәбһәјә кедәчәјәм.

Тәләбәләр бир-бир ичәри кириб-чыхырды.. Бајаг чәбһәјә кедәчәјини сөјләјән Солмаз тә'јинатыны өз рајонларына алды.

Атышма кетдикчә күчләнирди. Јаралылар бир-бир артырды. Солмаз онлара илк јардым көстәриб хәстә-ханаја көндәрирди. Вурушма даһа да күчләнирди. Дүшмән ирәлиләјирди. Көмәк исә јох иди. Командир Солмаза деди:

- Доктор, јаралыларла чыхыб кедин. Биз онларын габағыны кәс-мәлијик. Сиз кери чәкилин, доктор!

- Мән сизә көмәк едәчәјәм, - дејиб јердәки автоматы көтүрүб ирәли кечди.

- Гырын, дағыдын, мурдар дүш-мәни! Гојмајын ајаглары торпа-ғымыза дәј... - Синәсиндән дәјән дүшмән күлләси онун сөзүнү ағзында гојду. О јерә јыхылды. Ону јердән көтүрмәк истәјәндә сәси кәлди. Гырыг-гырыг дејирди:

- Гал-дыр-ма-јын. Јерә гојун. Сиз дур-дур-мајын. Дүш-мә-ни маһв... маһв един. Биз гә-лә-бә чал-ма-лы-јыг. Гә-ләбә би-зим-лә...

О сөзүнү ахыра чатдыра билмәди. Көзләри әбәди олараг јумулду.

Һичранә ӘҺМӘДГЫЗЫ.

* * * *

Х1 синиф

Азәрбајчан бајрағы

Гој дојунча сејр едәјим
Бу севимли, үчбојалы,
Үчмә'налы бајрағы!

Көј јарпаглы, ал чичәкли
Јашыл отлар топасымы?
Хејр! Хејр! Чичәк солур,
Отлар јерлә тапданыр.

Амма бизим бајрағымыз
Јүксәкликләри севир.
Улдуздан да, һилалдан да
Јүксәкләрдә фырланыр.

Үрәјимдә бир арзум вар,
Арзум доғру кәсилсин.
О күн олсун бу көј јарпаг
Сәккиз учлу бир улдуз
Ганадланыб бир гуш кими
Туран үстә јүксәлсин.

Ч.ЧАББАРЛЫ.

Бир кәрә јүксәлән бајраг...

Һәр бир дөвләтин атрибутлары олур. Бунлар һәмин дөвләтин герби, бајрағы, һимни, ордусу вә сәрһәдләридир.

Кербб дөвләти фәргләндирән, јә'ни башгаларындан ајыран нишан-дыр. Азәрбајчан керби сәккизкушә-ли улдузун ортасында чәкилмиш аловдан ибарәтдир. Һәмин улдуз исә көј, гырмызы, јашыл рәнкли даирәјә алынмышдыр. Бу кербб 1994-чү илдә Азәрбајчан Конститусијасында мүәј-јән едилмишдир.

Азәрбајчанын бајрағы дөвләтимизин нишаныдыр. О да Конститусија илә мүәјјән едилмишдир.

Азәрбајчан Республикасынын бајрағы үчрәнкли- көј, гырмызы вә јашыл ипәкдән һазырланыр вә онун ортасында ај вә сәккиз кушәли улдуз әкси верилир.

Гырмызы рәнк азадлыг вә мүстәгиллијин, көј рәнк түркчүлүјүн, түрк дүнјасына мәнсублуғун, јашыл рәнк исә гардашлығын, исламијјәтин рәмзидир.

Улдузун сәккиз кушәли олмасы исә 8 түрк тајфасынын бирлијинин нишанәсидир.

Азәрбајчан Республикасынын һимнинин сөзләри Ә.Чавадын, муси-гиси Ү.Һачыбәјовундур.

Дөвләтин сәрһәдләрини Азәрбај-чан ордусу горујур. Инди о, гүввәтли бир ордудур. Ордумуз тезликлә торпагларымызы дүшмәнләрдән тәмизләјәчәк. О күн узагда дејил!

* * * *

Мәнә белә сөјләдиләр

Ше'р досту бир инсандан,
Бир хатирә сөјләдиләр:
"Бизим елли бир гәһрәман -
Бир јаралы гызыл әскәр
Сон нәфәсдә сәни анды.
Дәниз кими далғаланды.
Деди: "Доктор, аман доктор,
Сағлығыма күман јохдур...
Бычағыны сахла бир дәм,
Билирәм ки, өләчәјәм...
Көзүм јолда, көнлүм сәсдә
Динлә мәни сон нәфәсдә.
Гој Вурғунун сөзләриндән
Бир бәнд дејим сон дәфә мән;
Сән дә ешит бу нәғмәни,
Гој долашсын о аләми:
Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәскәнимсән
Анам, доғма вәтәнимсән,
Ајрылармы көнүл чандан,
Азәрбајчан! Азәрбајчан!"
Дејиб бу сон сөзләрини
Јумду гара көзләрини...

С.Вурғун

* * * *

Даш оғлан

Күнләрин бир күнү бир оғлан чөлдә гојун отарырды. Чобан чох чаван иди. Лап ушаг дејәрдин она. Атасы тәзәликлә өлмүшдү. Онун јеринә гојун отарыр, анасыны, бачысыны доландырырды.

Тејмурләнкин гошунлары кәлиб чыхыр ора. Сусузлуг бунлары әлдән салыр. Бирдән гошун лап әлдән дүшәдүшә балача чобана раст олур. Көрүрләр габағында бир сүрү гојун отарыр. Тејмур адамларына дејир:

- Бу оғлан сујун јерини биләр. Су олмаса гојуну һарада сулајар? Кедин сорушун.

Дәстәдән бир нәфәр оғландан сорушур:

- Ај оғлан, бураларда һарада су вар, атлары сулајаг?

Оғлан дејир:

- Бурада су јохдур.

Әмир Тејмурләнк сорушур:

- Бәс гојунлары һарада сулајырсан?

Оғлан чаваб вермәди. Тејмур бир дә сорушду. Оғлан чаваб верди:

- Ноһурлардан.

- Јалан дејирсән. Сән сујун јерини де, сәнә мал, пул верәрәм.

Мәнә һеч нә лазым дејил. Булағын да јерини демәрәм. Чүнки су да торпаг кими мүгәддәсдир, ону јадлара нишан вермәзләр.

Тејмурун әмри илә ону дөјмәјә башладылар. Оғлан исә сусурду.

Бирдән Тејмурун көзләри чобанын көзләринә саташды. Балача чобан даша дөнмүшдү.

Ә.ЧӘФӘРЗАДӘ.

* * * *

Вәсијјәт

Һәмин ил гыш сәрт кәлмишди. Чох сојуг иди. Гар дизә чыхмышды. Ермәниләр Хочалыны алмышдылар.

Севинчләри јерә-көјә сығмырды.

Онларын арасында азәрбајчанлыларын чөрәји илә бөјүмүш Ашот да вар иди. Гәләбә наминә о да јејиб-ичиб кефләнмишди. Әсирләрә јахынлашыр, күлүр, онлары әлә салырды. Онун көзләри бирдән јашы 80-и һагламыш Нәби кишини көрдү. Дәрһал таныды. Ашот Нәби кишикилдә чох олмушду. Евиндә дуз-чөрәк кәсмишди. Ашот она јахынлашыб кишијә тәрс бир шиллә вурду. Киши динмәди, лакин гәфилдән Ашотун үзүнә түпүрдү. Ашот сифәтини туршутду:

-Јахшы инди сана гостарарам, - дејиб, үзүнү силә-силә кери чәкилди. Онун рәнки бирдән-бирә ачылды. Јадына Нәби кишинин 18 јашлы нәвәси Лалә дүшдү. Әсирләрин арасында Лаләни көрдү. Јанындакы әскәрләрә нә исә деди. Әскәр гызын голундан дарта-дарта апармаг истәди. Гыз гышгырараг онларын әлиндән биртәһәр чыхыб өзүнү бабасынын гучағына салды:

Баба, гурбан олум сәнә, өзүн мәни өлдүр, анчаг онларын әлинә вермә.

Баба вә нәвә гучаглашмышдылар. Лаләнин көзләриндән јаш сел кими ахырды. Нәби киши нәвәсинин гулағына пычылдады:

- Гызым, мәни бағышла. Башга әлачым јохдур, - дејиб ики әлли јапышды Лаләнин боғазындан вә көзләрини јумуб мөһкәмчә сыхмаға башлады.

Гызы онун әлиндән аланда артыг кеч иди, дүнјасыны дәјишмишди. Ермәниләр кишини тәпикләмәјә башладылар. Гоча һеч зарымырды да, елә бил тәпикләр она дәјмирди. Әслиндә о севинирди, севинирди ки, вахтында нәвәси Лаләни ермәниләрин әлиндән гуртарды.

Әсирләри бөјүк бир зирзәмијә салдылар. Онлар ағыр ишләр көрмәкдән әзаб чәкир, кечәләр исә нөвбәдә дуран, јејиб-ичиб кефләнән әскәрләрин тәһгирләринә мә'руз галырдылар.

Бир кечә Нәби киши ағыр вәзијјәтдә иди. Һамы онун башына јығышмышды. О, вәсијјәт едирди. "Вахт кәләчәк бизим ордумуз торпагларымызы дүшмәндән тәмизләјәчәк. Сиздән бир хаһишим вар. Мәним өлмәјимә бир нечә ан галыб. Бир Аллаһ билир ермәниләр мәни басдырачаглар, ја јох? Мәним гәбримин јерини нишанлајын, мүһарибәдән сонра гоһумларыма јерими көстәрәрсиниз. Мәни апарыб Хочалыда басдырсынлар.

Нәби киши сәһәрә јахын өлдү. Ону басдырмадылар. Ермәниләр Нәби кишинин чәсәдини јандырдылар. Нәби кишинин руһу доғма торпаға говуша билмәди.

Әдаләт ЗЕЈНАЛОВ.

Мән торпағам

Мән торпағам, мәни атәш јандырмаз;
тәркибимдә көмүрүм вар,
күлүм вар.
Мән баһарам чәмән-чәмән
чичәјим вар, күлүм вар.
Мән күләјәм, әсмәсәм,
ким биләр ки, мән варам.
Мән булудам, сәһралары сусуз көрүб,
ағларам.
Мән үрәјәм, дөјүнмәсәм
өләрәм.
Мән инсанам,
садә инсан әлинин
јаратдығы не'мәтләрлә өјүнмәсәм,
өләрәм.
Мән ишығам-гаранлығын гәними.
Мән инсанам дашыјарам гәлбимдә
дүнјаларын севинчини, гәмини.
Мараг долу көзәм мән,
бахмаја билмәрәм.
Гарлы дағдан сүзүлән бир чајам мән,
ахмаја билмәрәм.
Мән инсанам,
вәтәним вар, елим вар.
Ән бөјүк һәгигәти,
азадлығы, мәһәббәти, нифрәти-
сөјләмәјә гадир олан,
дилим вар.
Мән бир гранитәм ки,
һәр парчамда дујулур
бәрклијим,
дөјүшләрдә бәрклијим,
үлфәтдә köврәклијим.
Мән инсанам, үлфәтсиз-
өләрәм.
Мәһәббәтсиз, нифрәтсиз -
өләрәм.
Мән булағам,
тапшырығла ахмырам.
Мән һәјатам.
һәмишә јолдајам;
нәфәсдәјәм, арзудајам,
бахышдајам, үрәкдәјәм, голдајам.
Мән торпағам, не'мәтими, варымы
зәһмәт севән инсанларла бөләрәм.
Мән үрәјәм, дөјүнмәсәм - өләрәм.

Р.РЗА.

* * * *

О мәним гәлбимдәдир

Гапынын зәнки чалынды. Почталјон иди, телеграм кәтирмишди. Телеграмы алыб охудулар: "Ики күндән сонра Бакыда олачағам. Мүтләг сизә кәләчәјәм. Кенерал-лејтенант А.Василјев".

- Ај, бу ки, мәним баталјон командиримдир. Чохдан бизә кәләчәјинә сөз вермишди.

Гонағы гаршыламаг үчүн һазырлыг көрүлдү. Нәһајәт, көзләнилән күн кәлиб чатды. Кенерал Сәбиһәни гучаглады.

Сәбиһә мәним јалныз дөјүшчүм јох, һәм дә хиласкарымдыр. Мәнә вә аиләмә һәјат хошбәхтлијини о гајтармышдыр.

Јахшы јадымдадыр, алманларла ганлы дөјүш кедирди. Дүшмән топлары команда мәнтәгәмизи дағытдылар. Сонра даһа јадыма һеч бир шеј кәлмир. Көзүмү ачанда өзүмү госпиталда көрдүм. Сонра өјрәндим ки, Сәбиһә мәни сүрүјә-сүрүјә керијә апарыр. Өз һиссәләримизә чатанда өзү дә јараланыр. Ону да госпитала көндәрирләр. Сонра Сәбиһә барәдә һеч бир хәбәр өјрәнә билмәдим.

Бирдән кенералын көзләри мәтбәхә тәрәф кедән Сәбиһәјә саташды. О, мәтбәхин гапысындан азча јана јајынмышды.

Кенерал Сәбиһәнин һәјат јолдашындан сорушду:
- О көрмүр?
- Бәли. Анчаг буну сиздән кизләдир.
- Демәк о, башгасыны һәјата гајтараркән өзү күнәшә һәсрәт галыб?
- Јох. О дејир ки, сизин анчаг күндүзләр көрдүјүнүз күнәши мән һәмишә јанымда һисс едирәм. О, мәним гәлбимдәдир.

Гылман ИЛКИН.

Сапы өзүмүздәндир

Бир күн сәһәр мешәдәки ағачларын шаһы гоча палыд тездән ојанмышды. Һәр тәрәфә фәхрлә бахыб севинирди. Буна сәбәб мешәнин чаван ағачларынын көзәллији иди.

Бирдән о, гәрибә бир сәс ешитди. Бу нә инсан сәсинә бәнзәјирди, нә дә һејван. Гоча палыд тәшвишә дүшдү. Сәсин һарадан кәлдијини өјрәнмәк үчүн чапарлар көндәрди.

Чапарлар гајыдыб кәлдиләр:
- Баба палыд, мешәни гырырлар.
- Ким?
- Балта.
-Балта нәдир?
- Әл бојда дәмир парчасыдыр. Ити ағзы илә һәр шеји доғрајыр. Балтанын узун сапы вар. Сап олмаса, бизә һеч нә едә билмәзләр.

Гоча палыд фәрјад етди вә јаныглы-јаныглы сорушду:
- Балтанын сапы нәдәндир?
- Ағачдан.
- Онда бизи гырачаглар, чүнки сапы өзүмүздәндир.

И.ШЫХЛЫ.

Планлашдырманы педагожи елмләр намизәдләри Чимназ Әлијева, Севда Аббасова вә елми ишчи Тәранә Исмајылова һазырламышлар.

* * * *

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN V-VI,X-XI SİNİFLƏRİNDƏ SEÇMƏ FƏNN KİMİ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI

Mə'lum olduğu kimi, bu il respublikamızda yeni bazis tədris planına keçidin ikinci ilidir. Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 03.04.2000-ci il tarixli, 280 saylı əmrinə əsasən I-II, V-VI, X-XI siniflərdə tə'lim işi yeni məzmunlu tədris planı ilə həyata keçirilir.

Yeni tədris planının məzmununda ən xarakterik cəhətlərdən biri fənlərin tədris sahələri üzrə verilməsi, bundan əlavə, oraya seçmə fənlərin daxil edilməsidir.

Seçmə fənlərin təhsilin məzmununa gətirilməsində başlıca məqsəd tədris müəssisələrinin müstəqil fəaliyyət imkanlarını bir daha genişləndirmək, şagirdlərin arzu və meyllərindən asılı olaraq fənlərin tə'lim keyfiyyətini təhsil standartlarının səviyyəsinə çatdırmaqdan ibarətdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, seçmə fənlər, o cümlədən Azərbaycan dili üzrə bu vaxta qədər stabil proqram hazırlanmamışdır.

Artıq bu il çətinlik yaranmışdır: V-VI, X-XI siniflərdə seçmə fənn kimi Azərbaycan dilindən proqrama ehtiyac əmələ gəlmişdir. Məktəblərdə vəziyyətdən çıxmaq üçün müxtəlif istiqamətlərdə işlərin aparılmasına başlanılmışdır. Nəzərə alınmalıdır ki, seçmə fənlərin proqramları yaradılana qədər istifadə üçün hazırlanan müvəqqəti məzmun ümumtəhsil məktəbinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramlarının ümumi tələblərini aşmamalı, lazım olmayan əlavə materiallarla yüklənməməlidir. İstifadə edilən məzmun şagirdlərin Azərbaycan dilindən təxmini bilik, bacarıq və vərdişlərə mükəmməl yiyələnmələri üçün imkan yaratmalıdır.

Vəziyyəti nəzərə alaraq biz də müəllimlərə kömək məqsədi ilə V-VI, X-XI siniflər üzrə seçmə fənn kimi Azərbaycan dilindən planlaşdırma hazırladıq. Həmin planlaşdırma hazırlanarkən siniflər üzrə Azərbaycan dilindən proqram materialları, şagirdlərin Azərbaycan dilindən bilik, bacarıq və vərdişlərinin səviyyəsi nəzərə alındı.

Müəllimlər bu tövsiyələrə yaradıcı yanaşmalı, yerli şəraitə, şagirdlərin səviyyəsinə uyğun olaraq müəyyən dəyişikliklər aparmaqda sərbəst olmalıdırlar.

V sinif
34 saat (26; 8 s.)
I rüb
(9 saat (7; 2 s.)

1. Azərbaycan dili haqqında ümumi mə'luatın dərinləşdirilməsi. — 1 saat
2. RNİ: öyrədici ifadə. — 2 saat
3. Danışıq səslərinin növləri haqqında öyrənilmiş bilik və bacarıqların sistemə salınmaksı. — 1 saat
4. Bə'zi saitlərin uzun tələffüzü ilə bağlı praktik iş. — 1 saat
5. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü ilə bağlı praktik iş. — 1 saat
6. Sözlərin sonunda cingiltili samitlərin yazılışı və tələffüzünə aid praktik iş. — 1 saat
7. Sözün sətirdən-sətrə keçirilmə qaydaları üzrə bilik, bacarıqların sistemə alınması. — 1 saat
8. Fonetik təhlil. — 1 saat

II rüb
7 saat (5; 2 c.)

1. Sözün leksik və qrammatik, həqiqi və məcazi mə'naları. — 1 saat
2. Təkmə'nalı və çoxmə'nalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlərə aid verilən bilik, bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
3. RNİ: öyrədici ifadə — 2 saat
4. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər üzrə praktik iş. — 1 saat
5. Alınma sözlər , yeni sözlər və köhnəlmiş sözlər üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
6. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi və yazılışına aid praktik iş. — 1 saat

III rüb
10 saat (8; 2 s.)

1.Sözün tərkibi, leksik və qrammatik şəkilçilərə dair bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
2. Sözün tərkibinə görə təhlili. — 1 saat
3. İsim haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi. İsmin quruluşca növlərinə aid praktik iş. — 1 saat
4. Mürəkkəb adlar və onların yazılışına dair praktik iş. — 1 saat
5. RNİ: öyrədici ifadə. — 2 saat
6.İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsinə dair praktik iş. — 1 saat
7. İsmin hallanmasına dair bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 2 saat
8. Morfoloji təhlil. — 1 saat

IV rüb
8 saat (6; 2 s.)

1. Sifət haqqında anlayışların dərinləşdirilməsi. Sifətin quruluşca növlərinə aid praktik iş. — 1 saat
2.Sifətin müqayisə dərəcələrinə aid bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi. — 1 saat
3. Sifətin isim kimi işlənməsinə aid praktik iş. — 1 saat
4. RNİ: Öyrədici inşa. — 2saat
5.Saya aid bilk və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
6.Əvəzliyə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
7. Morfoloji təhlil. — 1 saat

VI sinif
34 saat (26; 8 s.)
I rüb
9 saat (7; 2 s.)

1. Fe'l haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi. Fe'lin quruluşca növlərinə aid praktik iş. — 1 saat
2. Tə'sirli və tə'sirsiz fe'llərə aid praktik iş. — 1 saat
3. Fe'lin mə'lum qayıdış, məchul və şəxssiz növlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
4. RNİ: Öyrədici ifadə. — 2 saat
5. Fe'lin qarşılıq, birgəlik, icbar növlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
6. Morfoloji təhlil. — 1 saat

II rüb
8 saat (6;2 s.)

1. Fe'lin əmr, xəbər şəkilçilərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
2. Öyrədici imla. — 1 saat
3. Fe'lin mürəkkəb şəkillərinə aid praktik iş. — 1 saat
4. Məsdər və fe'li sifətlərə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
5. RNİ: öyrədici inşa. — 2 saat
6. Morfoloji təhlil. — 2 saat

III rüb
10 saat (8; 2)

1. Fe'li bağlamaya aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
2. Morfoloci təhlil — 1 saat
3. Öyrədici imla. — 1 saat
4. Zərf haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi — 1 saat
5. Zərfin quruluşca növlərinə aid praktik iş. — 1 saat
6. RNİ: öyrədici ifadə. — 2 saat
7. Zərfin mə'naca növlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. — 1 saat
8. Qoşmaya dair bilik və bacarıqların sistemə salınması — 1 saat
9. Morfoloji təhlil. — 1 saat

IV rüb
8 saat (6; 2 s.)

1. Qoşmaların mə'naca növləri üzrə praktik iş. — 1 saat
2. Morfoloji təhlil — 1 saat

3.Bağlayıcıya dair bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
4. RNİ: öyrədici inşa. 2 saat
5. Ədata dair bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
6. Modal sözlər və nidalara dair bilik və bacarıqların sistemə salınması 1 saat
7. Morfoloji təhlil. 1 saat

X sinif
66 saat (57; 9 s.)
I rüb
16 saat (13; 3)

1. Danışıq səslərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
2. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzünə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
3. Heca və vurğuya aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
4. Fonetik təhlil. 1 saat
5. Öyrədici imla. 1 saat
6.Sözün leksik və qrammatik mə'nası üzərində praktik iş. 1 saat
7. Təkmə'nalı və çoxmə'nalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər üzrə praktik iş. 1 saat
8. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
9. Ümumişlək və ümumişlək olmayan, milli və alınma sözlər üzərində praktik iş. 1 saat
10. Frazeoloji birləşmələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
11. Lüğətlər və onlardan istifadəyə dair bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
12. Söz yaradıcılığı üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
13. Leksik təhlil. 2 saat

II rüb
14 saat (11;3)

1. Sözün tərkibi üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
2. Milli və alınma şəkilçilər üzərində praktik iş 1 saat
3. Sözün tərkibinə görə təhlil. 1 saat
4. Öyrədici imla. 1 saat
5. Nitq hissəsi anlayışının dərinləşdirilməsi. 1 saat
6. İsim haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi. 1 saat
7. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
8. İsmin quruluşca növləri üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
9. İsmin mənsubiyyətə görə dəyişməsi üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
10. İsmin hallanması üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
11. Morfoloji təhlil. 2 saat

III rüb
20 saat (17: 3 s.)

1. Sifət haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi 1 saat
2. Sifətin quruluşca növləri üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
3. Sifətin müqayisə dərəcələri üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
4. Öyrədici imla. 1 saat
5. Morfoloji təhlil. 1 saat
6. Say haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi. 1 saat
7. Sayların mə'naca növləri üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
8. Öyrədici imla. 1 saat
9. Morfoloji təhlil. 1 saat
10. Əvəzlik haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi. 1 saat
11. Əvəzliyin mə'naca növlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
12. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
13. Morfoloji təhlil. 1 saat
14. Fe'l haqqında anlayışın dərinləşdirilməsi. 1 saat
15. Fe'lin quruluşca növlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
16. Tə'sirli və tə'sirlik fe'llər üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
17. Fe'lin qrammatik mə'na növləri üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
18. Morfoloji təhlil. 1 saat

IV rüb
16 saat (13:3 s.)

1. Fe'lin təsriflənən formaları üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
2. Fe'lin təsriflənməyən formalarına aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
3. Öyrədici imla. 1 saat
4. Morfoloji təhlil. 1 saat
5. Zərf anlayışının dərinləşdirilməsi. 1 saat
6. Zərfin quruluşca növləri üzrə bilk və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
7. Zərfin mə'naca növlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
8. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
9. Qoşmanın qrammatik xüsusiyyətlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
10. Bağlayıcının qrammatik xüsusiyyətlərinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
11. Ədatların qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
12. Modal sözlər və nidalara aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
13. Morfoloji təhlil. 2 saat

XI sinif
66 saat (57; 9 s.)
I rüb
16 saat (13:3 s.)

1. Fonetika üzrə biliklərin yada salınması. 1 saat
2. Leksika üzrə biliklərin yada salınması. 1 saat
3. Söz yaradıcılığı üzrə biliklərin yada salınması. 1 saat
4. Sözün tərkibi üzrə biliklərin yada salınması. 1 saat
5. Morfologiya üzrə keçilmişlərin yada salınması. 1 saat
6. Öyrədici imla. 1saat
7. Linqvistik təhlil nümunələri üzrə iş. 2 saat
8. Sintaksis anlayışı. Söz birləşmələri üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
9. Sintaktik əlaqələr üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
10. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
11. Cümlə haqqında bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat

II rüb
14 saat (11: 3 s.)

1. Baş üzvlərə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
2. İkinci dərəcəli üzvlərə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 3 saat
3. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
4. Sintaktik təhlil. 1 saat
5. Həmcins üzvlü cümlələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
6. Xitablara aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
7. Sintaktik təhlil. 1 saat

III rüb
20 saat (17:3 s.)

1. Ara sözlərə aid bilk və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
2. Əlavə cümlələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
3. Söz-cümlələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
4. Öyrədici imla. 1 saat

5. Cümlə üzvlərinin xüsusiləşməsinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
6. Cüttərkibli və təktərkibli cümlələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
7. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
8. Bütöv və yarımçıq cümlələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
9. Vasitəsiz və vasitəli nitq üzrə bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
10. Sintaktik təhlil. 2 saat

IV rüb
16 saat (13:6 s.)

1. Mürəkkəb cümlə anlayışına aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
2. Bağlayıcılı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
3. Tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mə'na əlaqələrinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
4. Öyrədici imla. 1 saat
5. Tabeli mürəkkəb cümlə, onun quruluşuna aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 1 saat
6. Mübtəda və xəbər budaq cümlələrinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
7. RNİ: öyrədici inşa. 3 saat
8. Tə'yin və tamamlıq budaq cümlələrinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
9. Zərflik budaq çümlələrinə aid bilik və bacarıqların sistemə salınması. 2 saat
10. Sintaktik təhlil. 1 saat

QEYD: Planlaşdırma hazırlanarkən seçmə fənn kimi Azərbaycan dilinə V- VI siniflərdə 1, X-XI siniflərdə 2 saat ayrılacağı nəzərdə tutulmuşdur. Ayrılan saatların miqdarında fərq olarsa, müəllimlər planlaşdırmada müvafiq dəyişikləр aparmalıdırlar.

Ənvər ABBASOV,
pedaqoji elmlər namizədi,
Tariyel TAĞIYEV

ИГТИСАДИ ТЕРМИНЛӘР

БАРРЕЛ - инкилисчәдән тәрҹүмәдә кичик чәлләк демәкдир. АБШ вә Бөјүк Британијада һәчм (маје) ваһидидир. Инкилис дилли башга өлкәләрдә (Австралија, Канада, Јени Зеландија вә с.) һәмчинин мүсәлман аләминдә (Пакистан, Сәудијјә Әрәбистаны, Әрәб Әмирликләри, Иорданија. Јәмән вә с.) чәки ваһиди кими истифадә олунур. АБШ-ын нефт базарында бир баррел 158,76 литрдир, Инкилтәрәдәсә 163,65 литрдир. АБШ-да 119,24 литр һәмчинин баррел һесаб олунур.

1 тон нефт орта һесабла 6,24 баррелдир. Орта һесаблама көстәрир ки, 1 тон хам нефтин гијмәти 169 доллар, ачыг нефтин (лајт) гијмәти 187 доллардыр. Пул дәјишдирмә мәнтәгәләриндә һазырда 1 доллар тәгрибән 4500 маната сатылыр. Беләликлә, һәр тон нефтин орта ријази гијмәтини 170 доллар гәбул етсәк, бу, манатла 850 минә бәрабәрдир.

ФУНТ- алман дилиндә Pfund, инкилисчә Pound сөзләриндән көтүрүлүб. Фунт чәки ваһидидир. Рус тичарәт фунту 409,5 грамдыр. Азәрбајчанда кирвәнкә адландырылырды. 50-чи илләрә гәдәр Азәрбајчанын бир чох шәһәрләриндә, хүсусилә Нахчыван, Ордубад вә башга Ирана јахын јерләрдә әрзаг маллары һәмишә кирвәнкә илә сатылырды. Гәдим кечмишдән индијә гәдәр әчзаханаларада (аптекләрдә) фунт чәки ваһидиндән истифадә олунур. Аптек фунту дикәр фунтлардан јүнкүлдүр - чәми 307,3 грам.

БУШЕЛ - инкилис сөзүдүр. Овулан вә маје һәчм ваһидидир. Дәнәли маддәләрә (буғда, арпа, дүјү вә с.) дә тәтбиг олунур. Инкилтәрә, АБШ, Канада вә дикәр өлкәләрдә ишләдилән бејнәлхалг ваһиддир. Маје маддәләр үчүн Империја (Британија империјасы нәзәрдә тутулур) бушели 36,368 литрә бәрабәрдир.

АБШ-да бу рәгәм 35,238 литрдир. Чәки ваһиди кими бушелдән истифадә заманы дәнәләрин (арпанын, буғданын, дүјүнүн, шәкәр тозунун) хүсусијјәтинә фикир верилир вә бундан асылы олараг бушелин чәкиси 28,6; 25,4 вә с. килограм ола биләр. АБШ бушели 27,2 - 25,4 килограм вә с.-дир.

УНСИЈА - гәдим латын термини олуб, әчзачылыгда чәки ваһиди кими истифадә олунурду. 1 унсија, аптек фунтунун 1/12 һиссәсидир. 8 драхма, јахуд скурпула бәрабәрдир ки, о да гәдим рус чәки системинин 7 золотникинә мүвафиг олуб, 29,86 метрик грама тәфавүт едир. Унсија инкилис тичарәт фунтунун 1/16 һиссәсидир, пул фунтунун исә 1/12 гисмидир. Гәдим испан гызыл сиккәсидир.

Дүнја базарында ишләдилән унсија 31,1035 грамдыр. Гызылын бир унсијасынын 278,8 доллар олдуғуну нәзәрә алсаг, бу нәчиб металын дүнја базарында 1 грамынын 7 доллар, јахуд 31, 416 манат олдуғуну көрәрик.

Бизим индики зәркәр дүканларында көрдүјүмүз гызыл 583 (рус гызылы), 585 (түрк гызылы), 715, 750, 922, 999 (червон, әскинас гызылы) әјарлыдыр вә онларын үзәриндә бурахылдыглары өлкәнин мөһүрү вар. Иран бу барәдә дикәр өлкәләрдән фәргләнир. Бурада 583, 585, 533 әјарлы гызылдан истифадә олунмур.

МИСГАЛ - Шәрг аләминдә ишләнән чәки ваһидидир. Кечмишдә Азәрбајчанда чох тәтбиг олунурду. Һәтта belə бир ифадә вар иди: базарда әт, јағ, соған, помидор вә с. алмаг истәјән шәхс сатычынын тәрәзи үзәриндә чох әлләшдијини көрәндә ону тәнбеһ едирди: "А киши, мисгал тәрәзиси дејил ки, белә әзијјәт чәкирсән". Иран вә Азәрбајчан мисгалы 4,64 грамдыр. Мисгала охшајан рус чәки ваһиди золотникдир. 7 золотник 29,86 метрик грама бәрабәрдир.

КАРАТ - О,2 грамдыр. Каратла гијмәтли дашлар: алмас вә брилјант, зүмрүд, јагут вә сапфир (зәбәрчәт), ләл вә дикәр чәваһират чәкилир.

БУ САЈЫМЫЗДА

Рәсми шө'бә

«Азәрбајчан дили милли мә'нәвијјатымыз, милли мәнлијимиздир» мөвзусунда республика инша мүсабигәсинин кечирилмәси һаггында ---------------------------------- 2

Дилимиз - гејрәтимиз

Ана дилинин кешијиндә ---------------------------------- 4

Методика вә иш тәчрүбәси

А.ҺАЧЫЈЕВ - Азәрбајчан дилиндән систематик курсун синтактик әсасда тәдрисинә даир ---------------------------------- 7

Һ.Б.АСЛАНОВ - «Әли һаггында әфсанә»нин өјрәдилмәси ---------------------------------- 11

Н.ӘЛИЈЕВА - «Мирзә Сәфәр» һекајәсини нечә мәнимсәдирәм? ------------------ 13

А.ПАШАЈЕВ - Тә'лим просесиндә шәкилчиләрин мә'на чаларларынын изаһы--- 19

П.ӘЛИЈЕВ - Поетика үзрә апарылан сорғу мәктәблинин инкишафетдиричи васитәси кими ---------------------------------- 24

И.ОРУЧӘЛИЛИ - Һ.Чавиди шакирдләримизә нечә таныдырыг? ---------------------- 28

Е.ХӘЛИЛОВА -Бәхтијар Ваһабзадәнин јарадычылығы орта мәктәбдә ------------- 36

НИЗАМИШҮНАСЛЫГ

Ш.МИКАЈЫЛОВ- Низами јарадычылығында түрк севкиси ---------------------------------- 39

СОРУШУН, ЧАВАБ ВЕРӘК

А.МӘММӘДОВ - Суаллара чаваб ---------------------------------- 46

Р.РЗА - 90

Р.ӘҺМӘДОВ - Дүшүнән вә дүшүндүрән поезија ---------------------------------- 49

ЈЕНИ НӘШРЛӘР

Ј.ӘЛИЈЕВ - Мәктәбәгәдәр педагокикаја даир јени дәрс вәсаити ---------------- 54

И.МӘҺӘРРӘМОВА – Елми грамматика нүмунәси ---------------------------------- 56

МӘСЛӘҺӘТ

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин X-XI синифләриндә Азәрбајчан дили үзрә програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы -------------------- ---- 59

Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V-VI, X-XI синифләриндә сечмә фәнн кими Азәрбајчан дилиндән програм матералларынын тәхмини планлашдырылмасы ---------------------------------- 65

<u>УНВАНЫМЫЗ:</u> Бакы – 10, Диларә Әлијева күчәси 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Кағыз форматы 70x108 1/16. Учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 4567. Тираж 1000. Журнал Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

Журнал редаксијанын компүтериндә јығылыб, «Азәрбајчан» нәшријјатынын мәтбәәсиндә сәһифәләнмиш вә чап олунмушдур.

Qiyməti 5.000 man.
İndeks 1012